

FIÁTH TITANILLA

Az etnicitás problémaköre a börtönben

2011 augusztusában, a kaliforniai San Quentin Állami Börtönben jártam, ahol is a sajtóreferens, *Samuel Robinson* mesélte: „*Az újoncok kapnak egy kis eligazítást a befogadáskor. Megtanulják például, hogy az udvar melyik részén sétálhatnak, hol edzhetnek. A feketék, a fehérek és a mexikóiak erőteljesen elkülönülnek egymástól, és szigorúan őrzik a határaikat. Az újaknak persze nem kötelező betartaniuk a szabályokat, de ajánlatos, ha nem akarnak bajba kerülni.*”

A vér kötelez című, a hazai börtönökben is igen népszerű film vagy szám, a YouTube-on megtekinthető videofelvétel tanúsítja, hogy a faji alapon szerveződő csoportosulások, az úgynevezett gangesedés milyen mértékben írta át a korábban érvényesnek tekintett „rabkódexet” az Egyesült Államokban. A rassz köztelességet vagy semlegességet nem ismerő, rigid, kasztszerű felfogásának a börtöntársadalomra gyakorolt hatása elsősorban abban érhető tetten, hogy míg korábban a *felügyelőszeméllyzettel* való szembenállás volt az egyik legmarkánsabb börtönszabály – illetve e törvény megszegőit, az árulokat sújtották a legkegyetlenebb retorziók –, addig a hatvanas évek végétől az etnikai alapú *belső ellentétek* fontosabb struktúraalakító tényezőkké váltak, aláásva ezzel a fogvatartottak közötti szolidaritást¹. „*A börtönbeli pozíciók korábban viszonylag stabil készlete a bűnöző státusán alapuló elvárások a viselkedésével kapcsolatban, illetve a benti magatartás, amelyek valaha irányították és rendezték a társas életet, mára átadták a helyüket annak a kaotikus és konfliktusos berendezkedésnek, amelyben a rasszok szerinti elkülönülés elsoőbbiséget élvez minden más identitással szemben, és hatalmat gyakorol az élet egyéb aspektusai felett.*”²

A rasszok szerinti szigorú szeparáció nyilvánvalóan Amerikában sem annyira egyértelmű, amennyire első pillantásra tűnik. Gondoljunk például az *Amerikai história X* című játékfilm szkinhed főhősének csalódottságára, amikor kiderül, hogy a sétaudvaron egymástól még élesen elkülönülő fehérek és feketék valójában intenzív üzleti kapcsolatokat ápolnak egymással, amikor

¹ John Irwin: *The Felon*. University of California Press, Berkeley, 1990

² Loïc Wacquant: *Deadly Symbiosis: When Ghetto and Prison Meet and Mesh*. *Punishment & Society*, vol. 3, no. 1, 2001, pp. 95–134.

illegális marihuánakereskedelemről van szó. A San Quentin mikrovilágát elemezve Samuel Robinson is megjegyezte, hogy a legvéresebb összecsapásokra két „latino” gang, a Norteños és a Sureños – az észak- és dél-kaliforniaiak – között szokott sor kerülni, akik *„jobban gyűlölik egymást, mint a feketéket vagy a fehéréket, noha a tagjaik egyaránt mexikóiak”*. A rasszokba sorolást és a rassz fontosságának megítélését ezek szerint – legalább az esetek egy részében – rugalmasan kezelik a fogvatartottak. Kérdés, hogy melyek azok a helyzetek, amikor az etnicitás jelentésselivé és a magatartást meghatározóvá válik, és mikor hagyható figyelmen kívül.

Az etnikai alapú csoportképződés és identitásalakítás szempontjából vizsgálva a hazai börtönközösségeket, meglehetősen kusza kép rajzolódik ki. *O. Károly* például, aki egy évvel ezelőtt még lovári nyelven köszönt nekem a folyosón, egyszerre romungrónak nevezi magát, és *H. Jánossal*, egy elismert magyar cigány ökölvívóval kezd barátkozni. *T. Róbert*, akinek az édesapja híres primás, zenészcigányként határozza meg magát, és a következőket írja: *„Az oláh cigányok véleményem szerint gizdák arra, hogy ők tudnak cigányul beszélni, és lenéznek minket, akik nem tudunk, ezért is utálom őket. De van két oláh cigány barátom, akik nem nagyképzűsködnek, és akikre ezért egyáltalán nem mondható, hogy oláh cigányok. [...] Cigány vagyok, de magyarokkal jobban szeretek zárkán lenni, mert tanulhatok tőlük, nyugodtabbak, jobb a légkör.”* Néhány sorral később azonban hozzáteszi: *„Zárkán a cigányok jószívűbbek, mint a magyarok. Mindent testvériesen elosztanak a társaik között. A magyarok inkább beosztják, amijük van, és még a zárkán belül sem kánálják meg egymást.”*

Az ellentmondó vélekedések és a különböző etnikai csoportok közötti átjárhatóság – legalábbis az identitásnak az amerikainál látszólag szabadabb megválasztása – miatt alighanem értelmetlen volna azzal kísérletezni, hogy leírjuk, „milyenek” a börtönökben az oláh cigányok, miféle szokásokkal jellemezhetők a romungrók, vagy hogy hogyan viselkednek bent a magyarok általában. Az identitás *szubsztancialista* felfogásával szemben – amely szerint az etnikai csoport az azonos kulturális örökségben és mintákban egyaránt osztozó emberek összessége – ebben az írásban főként a *konstrukcionista* elméletalkotókat követem³. A konstrukcionista teória szerint az etnicitás első sorban viszonyjellegű fogalom: lényege a *kapcsolatokban* rejlik. Az etni-

³ Fredrik Barth: Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio*, 1996/1., 3–25. o.; Thomas Hylland Eriksen: *Etnicitás és nacionalizmus*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2008; Feischmidt Margit: *Megismerés és elismerés: elméletek, módszerek, politikák az etnicitás kutatásában*. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás*. Gondolat–MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2010

kai csoportok nem egyszerűen „vannak”, hanem aktívan hozzuk létre őket, maga az identitás pedig nyitott, változó és szituatív természetű.

A kultúra elemeit nem önmagukban kell vizsgálnunk, sokkal inkább azokra a jellemzőkre érdemes figyelmet fordítanunk, amelyekkel az adott csoport a saját különállóságát és a *határait* jelzi (ezek szerint a határok fontosabbak az általuk közrefogott kulturális tartalomnál). Mivel a határok maguk is társadalmi termékek, időről időre, illetve helyzetről helyzetre változó jelentőségre tehetnek szert (lásd például a boszniai háborúban lényegessé váló etnikai határokat, amelyek évtizedekig láthatatlanok voltak, majd hirtelen aktiválódtak). Mindezek alapján az etnicitást egy adott csoport magától értődő, belső sajátossága helyett úgy határozhatjuk meg, mint a magukat különállónak tartó csoportok közötti kulturális különbségek tartós kommunikálását. Az etnicitás akkor hangsúlyozódik, amikor a kulturális különbségek valamértékként relevánssá válnak a társas érintkezés során.

A továbbiakban ahelyett, hogy egymástól jól elkülöníthető, illetve kutatás számára markánsan megragadható, sajátos kultúrájú csoportokként tekintenek a hazai börtönökben fogva tartott oláh cigányokra, romungrókra, beásokra és magyarokra⁴, inkább azokra a szituációkra fordítok figyelmet, amelyekben a cigány vagy a magyar identitás hangsúlyossá válik, valamint azokra a tipikus témákra és jelentésekre, amelyekhez a különbségtételek kapcsolódnak. Az egyes közösségek jellemzésekor igyekszem belső, úgynevezett *émikus* nézőpontot⁵ alkalmazni, azaz a saját interpretációimnak afféle objektív jellegzetességekként való bemutatása helyett a különbségek „bennszülött” értelmezéseit foglalom össze (a cigányok és a magyarok „jellemzésével” szemben tehát azt próbálom bemutatni, miként vélekednek az

⁴ Tisztában vagyok azzal, hogy durva leegyszerűsítést követek el, amikor a hazai büntetés-végrehajtási intézetekben jelen lévő identitások széles palettáját négy fő csoportra: 1. oláh cigányokra vagy romákra; 2. romungrókra, magyarcigányokra vagy zenéscigányokra; 3. beásokra; illetve 4. nem cigányokra, gázsókra/gádzsókra vagy magyarokra redukálom. Mivel azokban a Magyarországon északi és középső területen található börtönökben, ahol dolgoztam és dolgozom, viszonylag kevés a beás fogvatartott, róluk jóval kevesebb szó esik majd, mint a többi csoportról; nem magyar állampolgárokkal – például fogva tartott kínaiakkal, vietnamiakkal, arabokkal stb. – ebben az írásban nem foglalkozom. Az egyszerűsítés oka, hogy a fogvatartottak többsége, akikkel beszélgettem, ismeri és alkalmazza is a négy fő csoport szerinti besorolást, noha gyakran fontosnak látják az alcsoportok közötti elkülönítést és a pontosabb meghatározásokat is. Részletesen lásd Szuhay Péter: *Akiket cigányoknak neveznek: akik magukat romának, muzsikusnak vagy beásnak mondják*. In: Reisz Terézia – Andor Mihály (szerk.): *A cigányság társadalomismerete. Iskolakultúra*, Pécs, 2002 [Iskolakultúra-könyvek 13.]. Amikor a magyarok cigányokról alkotott vélekedéseiről *általában* írok – vagyis amikor a nem cigányok figyelmen kívül hagyják az oláh cigányok, romungrók és beások közötti különbségtételt –, a *cigány* és a *roma* kifejezéseket egymás szinonimáiként használom.

⁵ Thomas Hylland Eriksen: i. m.

emberek önmagukról, mit gondolnak másokról, és hogyan reagálnak a többiek velük kapcsolatos ítéleteire és viselkedésére).

Egymás szemében

Adjál, segíts, pótolj!

„Tisztára kiakadtam, mikor egy magyar kisgyerekekkel voltam zárkán – meséli egy zenészcigány családból származó férfi. – Dekára kimérte a kolbászt, és beosztotta minden napra, hogy mennyit ehet. Volt egy másik hasonló sztorim is. Lekerültem nem jogerőről, és T. (egy mások által »jógyerekként« elismert, nem cigány fogvatartott – F. T.) szaladt hozzám egyből, hogy mire van szükségem. Küldött át pár darab sonkát, de üzentem neki, hogy jöhet még. Erre visszaüzent, hogy nekik sincs több árjuk, majd spejz után. Na, megyünk ki sétára, benézek a zárkájukba, hát tele van ilyen táblás Milkákkal. Ideges lettem, hogy akkor miért mondják, hogy nincs, és el is hoztam párat. Ilyenek a magyarok: akkor érzik jól magukat, ha megvannak a készleteik. Én, ha csomagot kapok, ezek addig, amíg jólesik, aztán utána meg majd megoldom valahogy.”

A „beosztással élés” mellett legendás a magyarok fősvénysége és az ajándékozástól való ódzkodása is. Egy oláh cigány férfi írta le a következő történetet: *„Még előzetben együtt voltam egy magyar gyerekekkel, nevezzük Krisztiánnak. Nikotinfüggő vagyok, eladtam a sportcipőmet, gyorsan vettem négy csomag dohányt, és mondtam a srácnak, hogy vehet belőle mindenféle megkérdezés nélkül, és kávé is ihat. Sajnos hiába küldött a feleségem később cigarettát, a nevelő nem vitte fel még kapcsolattartónak, ezért várnom kellett a csomagra vagy egy hetet. Közben Krisztiánnak küldött az anyja, kipakolt, de már másnap le is zárta a szekrényét, és úgy vettem észre, nem akar adni nekem. Inkább egész nap kamualvást színlelt. Meg is kérdeztem: te Krisztián, nem szívesen kínálsz meg, ugye? A válasz az volt rá: ha úgy gondolod, kölcsön tudok adni, amíg megjön a csomagod. Nagyon rosszul esett, de sajnos a magyarok nagy része csak magára gondol bent.”*

A zárt intézetek világában, ahol élelmiszerből, cigarettából vagy kávéból mindig jóval kevesebb van, mint amennyire igényt tartanának az emberek, megnő az osztozkodás vagy ajándékozás csoportképző ereje és fontossága. Az egyik legmarkánsabb és legtöbbször említett etnikaihatár-jelölő az áruforgalommal kapcsolatos. Ami az oláh cigányok és romungrók szemében a magyarok „sóhersága”, az a másik oldal önreprezentációja szerint „ésszerű beosztás”.

tás”, ami viszont a cigányok önértelmezésében „a jó életre való képesség”, az a nem cigányok interpretációja szerint „pazarlás és igénytelenség”. „*A magyarok inkább előrelátók – mondja egy nem cigány fogvatartott. – A cigányok, ha csomagot kapnak, meg sem állnak addig, amíg minden el nem fogy. Olyankor alig esznek bévés kaját, még a kenyeret sem veszik fel, és magában harapják a szalámit. Van most egy cigánygyerek a zárkánkban, és már kezdi értékelní a rendet: napi két-három kávénál nem fogy több, és örül, hogy hó végén is lehet szendvicset enni, mert nem vagyunk kifogyva az áruból.*”

Alaposabban szemügyre véve az osztozkodás kérdését – azaz azt az egy-szerűnek látszó képletet, hogy a cigányok hamarabb és szívesebben szétosztják, amijük van, míg a magyarok szeretik „visszatartani az árut”, és „irigyek” –, érdemes először az oláh cigány és a romungró autosztereotípiák közötti kölcsönviszonyt elemezni. Annak ellenére, hogy a legtöbben úgy érzik, a jószívűség a saját csoportjukat szinte kizárólagosan jellemző tulajdonság, gyakran hallani kivételekről is. Egy vagyonos oláh cigány férfiról, aki azt állította, hogy a zárkában „*egyedül tartja a romungrókat, akik senkitől sem kapnak csomagot*”, egy közeli, szintén roma ismerőse a következőket mondta: „*Ha nem tisztelném az apját, jól megverném. Kaját ugyan ad, de a cigijét elzárja. Ilyet!*” Egy másik oláh cigány fogvatartott, Manó az unokatestvérével került közös zárkába: „*Észrevettem, hogy a Zolika rendszeresen zárja a szekrényét. Leültem vagy tíz évet, de sose zártam semmit, mondom is a testvéremnek, figyelj ide, Zolika! Benéznek ide a cigányok, és látják, hogy zárod a szekrényed a testvéred elől, mit fognak gondolni?*” A magyar cigányok ugyancsak számos példát sorakoztatnak fel arra, hogy miért „hazudnak” az oláh cigányok, amikor azt állítják, hogy náluk mindenki egyaránt hozzáfér mindenhez: „*Nálam olyan nincs, hogy egy nyolcszemélyes zárkán nem közös minden!* – meséli egy romungró fogvatartott.⁶ – *Bemegyek a múltkor a Manóhoz (az imént említett oláh cigány férfihoz – F. T.) kérni egy kávé, elkezd, haljak meg, testvérem, nekem sincs, de a zárkatársamtól kérek, és majd neki megadom spejz után. Mi az, hogy megadja a zárkatársának? Nálam ilyen egyszerűen nincs megengedve.*”

Michael Stewart⁷ egy magyarországi oláh cigány közösségben végzett településkutatásáról szóló beszámolójában részletesen bemutatja, hogy a „roma

6 Az illető néhány héttel a beszélgetésünk után viszont azért tűzte el a zárkájából egyik társát, mert az senkitől sem kapott csomagot: „Persze, közös minden, de olyan azért nincs, hogy soha semmit sem adok bele. Nekem ő senkim, nem úgy haverom, mint mondjuk A. Oldja meg valahogy, hozzon be árut ő is!”

7 Michael Sinclair Stewart: Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon. T-Twins Kiadó, Budapest, 1993

ideák szerinti élethez” hozzátartozik a javak és kisebb-nagyobb szívessegek állandó áramlása is. A harangosi romák tartottak attól, hogy a közösség fukarnak nevezi őket, ezért ha valamit mégsem tudtak vagy akartak átadni, önmaguk és a családjuk megátkozásával bizonygatták, hogy aktuálisan képtelemek elegendeni a szívességekért (így viszont nem érhetik őket az a vád, hogy általában volnának fősvények). A börtön Harangosnál jóval heterogénabb közege alaposan próbára teszi azt a cigányt, aki a *románész*, azaz „a megfelelő cigányélet, cigányszokás” szellemében szeretné tölteni az ítéletét. Kivel osztozzon az általa birtokolt javakon? A saját zárkatársaival (akiknek egy része valószínűleg nem oláh cigány, miközben maga a zárkaközösség a civil lakóközösséghez/háztartáshoz hasonló, ahol természetesen senki sem zár el semmit a többiek elől)? Adjon ajándékot a többi oláh cigánynak (ahogy azt a románész előírja), vagy csupán a szűkebb rokonságnak? Utóbbi nehéz megvalósíthatóságával kapcsolatban mondta egy roma férfi: „*Kezd elegendeni abból, hogy engem mindenki ismer itt. A fél börtön a testvérem, rokonom, barátom. Csak hát így mást se hallok egész nap, mint hogy adjál, segíts, pótolj!*”

Mind a cigány szokásrendet követni kívánó oláh cigányok, mind a jószívűségüket kizárólagos csoportjellemzőnek tartó romungrok szembesülnek a problémával, hogy az árukészlet szűkössége miatt előbb-utóbb ki kell jelölniük azoknak a körét, akikkel osztozkodnak. Így azonban könnyen előáll az a helyzet, hogy a tőlük kiáramló áru össz mennyiségét tekintve semmivel sem lesz több, mint amennyit a magyarok is elosztogatnak a zárkában.⁸ Az áruforgalom időbelisége azonban – az, hogy általában szívesebben ajánldékoznak azonnal, és nem apránként elosztva – hozzájárulhat ahhoz, hogy a magyarok vagy éppen a másik cigány csoport észlelt zsuoriságával ellentétben ők valóban nagyvonalúnak, ezáltal pedig *igazi cigánynak* gondolják magukat.

Az ajándékozással kapcsolatos másik problémára egy első büntényes, börtönrutinnal nem felvértezett fogvatartott tapasztalatai világitanak rá: „*Mindennap odajött hozzám ez a cigánygyerek, és könyörgött, hogy jaj, bátya, a jóisten áldjon meg, adj már egy kis kaját, mert éhen halok. Mindig megkínáltam, küldtem is neki, de egyszer hallottam, hogy a hátam mögött ki-*

⁸ Hogy az osztozkodás nem kizárólag a cigányokat érintő előírás egy zárt közösségben, mutatja a következő idézet egy magyar fogvatartottól: „Tíz évvel ezelőtt sokkal lágyabb voltam, de évről évre keményedett a szívem, és most már el tudok menni bizonyos dolgok mellett. Régebben például nem tudtam úgy enni a zárkán, hogy nem kínáltam meg mindenkit. Sokszor még eszembe jut, de a »mindenki« erősen lecsökkent.”

röhögnek, meg mindenféle verébnak elmondanak. Akkor most én vagyok a könnyen lehúzható hülye, ha adok?” A történet – és az ezzel analóg esetek – némiképp hasonlók Michael Stewartnak⁹ a gázsók és a romák közötti gazdasági kapcsolatokról szóló leírásaihoz: „Ezek a parasztasszonyok néha engednek az árból is, valamennyire lehet velük alkudni, vagy koldulni is tőlük. Szomszédasszonyunk gyakran jött haza egész kosár összeválogatott zöldséggel, amelyet a piaci ár töredékéért szerzett be. Az ilyesmivel elnyeri a gázsó a »jó« vagy »könnyű« címet (lásó gázsó), de természetesen a »bolond« (dilo) jelzőt is.” A haszonnal járó üzleti tranzakciók során a romák elsősorban a saját rátermettségüket, ügyességüket igyekeznek bizonyítani – ezért válik a „könnyű gázsó” bolonddá is egyben –, amit a magát jószívűként aposztrofáló nem cigányok sérelemként élnek meg, és a továbbiakban visszahúzódnak az ajándékozástól. Sokan közülük csalódtak, és úgy értékeli, hogy a romák és nem romák között áthatolhatatlan fal húzódik, és a cigányok kizárólag a magyarok kihasználásában érdekeltek.

A címkézés – „bolond magyar”, „rafinált roma”, „másokat kihasználó cigányok”, „jószívű, ám csúnyán átvert magyarok” – és a túláltalánosítás következtében könnyen megmerevednek az egymásról kialakított sztereotípiák. Egy magyar férfi például, miután „szincigány” zárkába került, annyira „undorodni kezdett” a romáktól, hogy a szabadulásáig nem hívta be beszélőre oláhcigány származású feleségét. Amikor rákérdeztem, mi volt a problémája a társaival, elmondta, hogy a „stílusukat” volt képtelen megszokni: a dohányfüstöt, az egész nap hangos cigányzenét, illetve azt, hogy semmire sem mondták, hogy „kérem” vagy „köszönöm”. Annak ellenére, hogy a zárkában lévő áruból ő is nyugodtan vehetett, amennyit csak akart, számára szokatlan volt, hogy „minden közös”, és mindenki nyugodtan kiszolgálja magát „a máséból”. Ebben az esetben feltehetően arról lehetett szó, hogy amit ő „szemtelenségként” értékelt, az a romáknál éppen a tisztelet jeleként értékelődött. Nemrég részt vettem egy roma esküvőn, ahol hasonló tapasztalatokat szereztem. Még a készülődés közben, a családi háznál rám szólt a vendéglátó aszszony, hogy ne köszöngessek meg mindent, ne udvariaskodjam, hiszen ez azt mutatja, hogy nem érzem otthon magam náluk. A börtönhöz visszatérve: a fogvasztáshoz kapcsolódó udvariassági szokások és ezzel párhuzamosan a „vendég” és az „idegen” közötti távolság eltérő értelmezései etnicizálódtak, és hozták létre a „cigány” és a „magyar” csoportok közötti különbségeket

⁹ Michael Sinclair Stewart: i. m.

(amelyeket a magyar férfi olyan óriásnak látott, hogy a feleségével is képtelen volt találkozni, noha korábban szoros volt a kapcsolatuk).

Igényesek és retkesek

Az oláh cigányokkal, a romungrókkal és a beásokkal szemben egyaránt gyakran felbukkanó vád, hogy „retkesek”, „igénytelenek”, „bűdösek”. Erre utal például a csak cigányok lakta zárkákra használt „kolompár sugárút” kifejezés, amelyekben – mivel a hidegtől állítólag ódzkodó cigányok, a „korábbi barlanglakók” nem szellőztetnek – többnyire áll a füst, a berendezési tárgyak pedig szétszórva hevernek a padlón és az ágyakon. A tisztasághoz való viszony, illetve a tisztaságkonceptiók különbözősége a börtönön kívüli világban is a gádzsók és a romák közötti etnikai határvonalak kijelölésének markáns terepe¹⁰. A zárt intézeteken belül egyfelől a már korábban elsajátított sztereotípiák továbbélésének lehetünk tanúi, másrészt azonban az aktuális saját tapasztalatok leegyszerűsítésének és túláltalánosításának is (ami valószínűleg makacsabb előítéletek forrása, hiszen az illető éppen a közvetlen tapasztalatok birtokában hajthatatlan a saját „igazával” kapcsolatban).

A nem cigányok részéről az egyik leggyakrabban elkövetett kognitív torzítás, hogy a „cigány” jellegzetességeiről kialakított ítéletek során figyelmen kívül hagyják a roma csoportok heterogenitását. A következőkben egy fiatalabb, az „igényességére” büszke oláh cigány férfi számol be arról, hogy mi lehet az oka annak, hogy egyes kiragadott példák alapján a cigányság egészét „koszosként” értékeli a gádzsók: *„Az idősebb, hagyománytisztelő oláh cigányok másabbak, mint mi, modernebb fiatalok. Az öregek valóban nem szeretnek kijárni a fürdőbe, mivel olyan felfogásban élnek, hogy aki egy másik férfi előtt meztelenül mutatkozik, az ferde hajlamú is lehet. Ósrégi, iratlan cigány szokás, hogy mi férfiak nem megyünk el egymás előtt fürödni, és ezt az öregek tiszteletben tartják, ezért szívesebben mosakodnak a zárkán, a vécében egy lavórban. Azért persze néha kijárnak a fürdőbe is, de inkább a sarokban húzódnak meg, ahol kevésbé látják őket pucéron. Volt egy zárkatársam, egy öreg beás cigány, kijött velünk a fürdőbe, de míg nem végzett mindenki a fürdőssel, addig csak nadrágban álldogált, aztán ahogy látta, hogy mindannyian kint vagyunk a zuhanyhelyiségből, csak akkor indult fürödni (természe-*

¹⁰ Mary Douglas: A két test. Magyar Lettre Internationale, 1995/18., 8–11. o.; Horváth Kata – Prónai Csaba: „Retkesek” és „kényesek” között. Egy magyar cigány közösség tisztasági szokásairól. Café Babel, 2000/38., 33–41. o.

tesen a zuhanyhelyiségben vetkőzött le). Azt mondta, ő rosszul érzi magát, ha más figyeli a meztelenségét. Amúgy ezt az illetőt még féltelmetlenül is ritkán láttam a zárkában. Az idősebb cigányok egyébként is másképp tisztálkodnak, mint a mai fiatalok, valószínűleg szégyellik az alsóneműiket is, nem szoktak hozzá a mosáshoz sem. Viszont sokkal többször borotválkoznak, mert náluk a sima arc a férfiaság jelképe. A szokás, ami gyűrésoknál elterjedt, hogy a teljes testüket borotválják, a melegre emlékezteti őket. Én, aki fiatalabb vagyok, részben elfogadom a szőrtelenítést, mert higiénikus, bár a mellszőrzetet természetesnek tartom, és nem nyúlok hozzá.”

Az életkori csoportok szerinti tagolódás mellett fontos különbségetremtő lehet a lokalitás is (a lakóhelyi hovatartozás fontos szerepet játszik a hierarchián belüli pozíciók „kimagyarzásában” is, lásd később). „Mi, pestiek sokkal igényesebbek vagyunk, mint a vidékiek, főleg a borsodiak vagy a szabolcsiak – állítja házi feladatában egy fiatal romungró férfi. – Be lehet jönni a zárkamba, a szekrényem tele van tusfürdővel meg parfümövel. Csináltam egy légfrissítőt is. Naponta többször fújok öblítőt a zárkába, és öblítővel is mosok fel, hogy jó illat legyen mindenhol. Az sajnos nem meglepő, ha egy magyar azt mondja egy cigányra, hogy bűdös cigány, mert ezt sok cigány is mondja egy másik cigányra, és sok cigány itt a börtönben ki is érdemelte ezt magának, mert úgy él, mint otthon. A vidékiek elmaradottabbak, sok mindent nem ismernek, amit mi régóta használunk itt fenn. Én sok magyarral voltam az éveim alatt, és mind azt mondták, hogy teljesen más a viselkedésem, mint a többi cigányé. Azt nem tudom, hogy a hátam mögött mit mondhattak.”¹¹

11 Miatán elkészültem ezzel az írással, elolvastattam egy magyar fogvatartottal, aki megjegyezte, hogy sok fiatalabb roma sem szívesen jár ki a fürdőbe. Kérdésemre elmondta, hogy látogatófogadások alkalmával vagy amikor nyilvánosan meg kell jelenniük valahol, mindig zuhanyoznak, egyébként viszont sokszor „elbiccelik” a mosakodást. Mindezek alapján úgy tűnik, hogy fontos etnikaihatár-jelölő a nyilvánossághoz és a magánszférához való viszony is. Egyesek úgy vélik, hogy a zárkában, férfiak között felesleges nagy felhajtást csinálni az egyébként kényelmetlen mosakodásból. (Nem dolgozó, férfi fogvatartottak egy héten egyszer használhatják a zuhanyhelyiséget, egyébként pedig vízmelegítővel készíthetik el egy lavórban a fürdővizet. Mivel mosdás közben az intim testtájuk is jól láthatóvá válnak, a homoszexualitás vádjának elkerülése miatt sokan a vécéhelyiség aprócsa terében oldják meg a tisztálkodást, ami a mosakodáshoz – a civil élettel ellentétben – a relaxáció és a pihenés asszociációs helyett a „kényelmetlen napi kötelesség” jelentéstartalmat kapcsolja hozzá.) Számomra úgy tűnik, hogy a határ sokkal inkább azok között húzódik, akik önmagukat elsősorban egy közösség tagjaként felfogva a csoporttal való kapcsolatba lépéskor készítik elő a „nyilvános ént” (akkor tisztálkodnak, akkor öltöznek ki stb.), ha magukban vannak, felesleges munkának tartják a „homlokzat” kialakítására tett erőfeszítéseket). Az „individualistábbak” azonban szinte folyamatosan készenlétben tartják magukat (az „én” akkor is megérdemli a törődést és gondoskodást, ha történetesen senkivel sem lép kapcsolatba): „Én önmagamért csinálom – állítja kritikusom, egy nem cigány fogvatartott. – Nem tudnék elaludni úgy, hogy nem fürödtem. A cigányok viszont inkább a látszatra

Börtöntapasztalataim alapján egyetértek Horváth Kata¹² gömbaljai terepmunkájának tanulságaival, miszerint a cigányok a magyarokról nem konkrétan a tisztaságuk vagy a piszkosságuk okán fogalmazzák meg negatív véleményüket: „...szerintük érték olyan tisztának lenni, mint a magyarok, számtalanszor hallottam a megjegyzést: »olyan tiszta az, mint egy magyar«, »magyar ház is lehetne, ha abból nézed, hogy milyen tiszta«, hanem azon mód miatt, ahogy a tisztasághoz hozzáállnak, vagyis a kényességük miatt”. A zárkákban az „igénytelenség” versus „kényesség” problematika egyik megnyilvánulása a dohányfűsthöz való viszony (a börtöncellák nagyobb része „dohányzózárka”¹³). Egy esetben például egy nem cigány fogvatartottat olyan nyolcfős zárkába helyeztek, ahol főként oláh cigányok éltek. A cigányok dohányoztak, de nem tartották fontosnak a rendszeres szellőztetést. Amikor a magyar fiatalember egyik reggel engedélykérés nélkül nyitotta ki az ablakot, miközben aludtak, csaknem verekedésig fajuló vita kezdődött, mert a romák úgy ítélték meg, hogy a társuk a szellőztetés által voltaképp „lebüdöscsiganyoztá” őket.

A történet lényege, hogy a cigányok – akik egyébként rendszeresen takarítottak, így a tisztasági szokásaikra nem lehetett panasza a magyar férfinak – a reggeli szellőztetést afféle felesleges kényelmetlenségnek/kényeskedésnek fogták fel (elmondásuk szerint aludni szerettek volna még a melegben, míg a társuk úgy gondolta, hogy a higiéniahoz a friss levegő akkor is hozzátartozik, ha történetesen tél van). A füstszaggal kapcsolatos gondot nem a tisztaságot általában érintő kérdésként, hanem a csoportjukat érintő minősítésként fogták fel (azaz nem úgy, hogy a zárkában van bűdös, hanem hogy a cigányok bűdösek – ez vezetett később indulatos vitához). Hasonló jellegű konfliktus játszódott le akkor is, amikor egy nem cigány fogvatartott nem engedte, hogy a szomszéd zárka lakói – ahol elromlott a vécé – betérjenek az ő lakóhelyiségébe, mondván, hogy azok hepatitis C-fertőzöttek. A kirekesztettek azzal vádolták meg, hogy egyszerűen amiatt nem engedi be őket, mert cigányok.

adnak.” Nyilván mondanom sem kell, hogy romák és nem romák között egyaránt előfordul mindkét típus, de a különbségek könnyen hozzákapcsolódnak az etnikai kategóriákhoz, és így jelentős szerepet tesznek szert a határok kialakításakor.

12 Horváth Kata – Prónai Csaba: i. m.

13 Ezzel kapcsolatban jegyezném meg, hogy dohányzó magyarok sok esetben nemdohányzó zárkába kérik magukat abban bízva, hogy a „cigányok nagy része úgyis cigizik”, ily módon pedig kialakítható a „színmagyar zárka”. Hasonló stratégiával élnek a kevésbé domináns fogvatartottak is: választásuk hátterében az a hiedelem húzódik, hogy a „menők” nagy része dohányzó, így nemdohányzó zárkában feltételezhetően kikérülnek majd az agresszív, másokat kizsákmányoló elítélteket.

A tisztasággal kapcsolatban további kérdésként merülhet fel, hogy megtalálhatók-e oláh cigányok körében azok a – többek között Michael Stewart¹⁴ által leírt – szabályok börtönkörülmények között is, amelyek a test alsó és felső részének elkülönítését célozzák (például külön arc- és testtörli kendő használata; az edénymosás tilalma azokon a helyeken, ahol ruhaneműt, különösen alsóneműt mosnak és így tovább). Eddigi tapasztalataim alapján azt mondhatom, hogy annak ellenére, hogy az oláh cigányok egy része beszámol hasonló gyakorlatokról, ezeket ritkán kapcsolják össze a roma identitással (azaz többnyire nincsen etnikaihatár-kijelölő funkciójuk). K. Ferenc például elmondja, hogy sohasem szárítaná meg az arcát azzal a törülközővel, amelylyel a testét törli, de ezt elsősorban „problémás arcbőrével” és „az igényességével” magyarázza, és nem kapcsolja össze az oláh cigány identitással.

Hasonló jelenséggel találkozunk a mosási szokásokkal kapcsolatos különbségek magyarázatakor is. A magyarok sokszor panaszkodnak a cigányokra, hogy „retkes” és „ragacos” a ruhájuk, mert képtelenek kiöblíteni, miután mosószeres vízben kimosták a vödörben. Valószínűnek tartottam, hogy egyes oláh cigány férfiak esetében arról lehet szó, hogy nem akarják a csapnál kiöblíteni a holmijukat (hiszen – más lehetőség híján – a mosdókagylónál tisztítják a csajkáikat is, azaz a ruhaneműk kiöblítése a csapnál lényegében megszüntetné a felső- és alsótesthez kötődő tárgyak szigorú elválasztását). A megkérdezett oláh cigány férfiak azonban explicit módon nem hozták összefüggésbe a mosási szokásaikat az etnikai határokkal. Különösen érdekes volt egy fiatal oláh cigány férfi válasza, amikor arról faggattam, hogy kiöblítene-e a nadrágját a csapnál: „*Dehogysis!* – felelte. – *De sajnos vannak ilyen igénytelen emberek*, még magyarok között is!” Fel sem merült benne, hogy a nem romák körében nem létezik hasonló, az elválasztással összefüggő szabályrendszer, ugyanakkor az „igényességnek” a magyarokhoz kapcsolása megerősíti a Horváth–Prónai szerzőpáros által mondottakat is, miszerint a romák számára a nem cigány viselkedésformák mindenképpen valamiféle mércét, viszonyítási pontot jelentenek (a tisztaság szempontjából pedig a „magyart” sok tekintetben etalonként kezelik).

Csordaszellem

„A cigányok szeretnek összecsapódni, és falkában terrorizálni az egyes embereket – írja egy nem roma fogvatartott. – Visszont ha a falkájukkal szemben fel-

¹⁴ Michael Sinclair Stewart: i. m.

áll egy másik brigád, igyekeznek kiszállni a meccsből. Valójában pózolóással, hangskodással és a már említett többségben való fellépéssel akarnak dominanciához jutni.” A romákat a „csordaszellem” alapján megkülönböztető fel fogás a „családszerető”, illetve a „közösségi szellemű, kevésbé individuális” címkék használatának, azaz a gyakran jóindulatú sztereotipizálásnak lehet részben a következménye. Börtönkörülmények között elsősorban az tünik kérdésesnek, hogy miért éri a cigányokat a „falkába verődés” vádja, amikor lényegében mindenki más is hasonló stratégiát követ (a fegyintézetekről, ha egyebet nem, annyit mindenképpen tud vagy sejt a laikus is, hogy előbb-utóbb muszáj csatlakozni valakihez, mert egyedül könnyen áldozattá válhat bárki).

A bevezetőben vázolt amerikai börtönhelyzethez képest az etnikai alapon szerveződő, stabil bandák jelenléte Magyarországon igen ritka. A csoportképződésben érdekes módon a *lokalitás* jóval hangsúlyosabb szerepet játszik. A jelenség külföldi bv. intézetekben sem ismeretlen. Nagy-Britanniában például szinte senki sem vall nyíltan rasszista nézeteket, a börtönben kialakuló, alkalmi társulások pedig gyakrabban szerveződnek területi alapon, egy-egy városhoz vagy egy adott kerülethez kapcsolódóan (a szakirodalom ezt a jelenséget nevezi *postcode pride-nak*, azaz irányítószám-alapú büszkeségnek¹⁵). A hazai börtönvilágban is gyakoribbak a „pesti” vagy „borsodi” zárkák, mint a „szín-cigány” vagy „színmagyar” lakóközösségek. *„Fontos összetartó erő tud lenni a földiség – magyarázza egy elítélt. – Sokszor, ha valaki bajban van, mások csak azért állnak mellé, mert a földijük. Mit szólnak majd a környékeliek, ha megtudják, hogy nem segítettek neki?”* Annak ellenére, hogy a „borsodi” sok esetben a „cigány” szinonimájaként használatos, amikor arról érdeklődtem borsodi romáknál, hogy egy budapesti cigányt vagy egy miskolci magyart fogadnának-e be szívesebben a zárkájukba, egyöntetűen az utóbbit választották. *„A zárkánkban a borsodiak között vannak nem cigányok is – mondja egy miskolci romungró férfi. – Jobb azokkal lenni, mert van közös téma: ki hová járt bulizni, kiket ismer, ilyesmik. A pestiekkal nem olyan jó sztorizgatni, nem tudják, miről van szó, ha nem jártak arra.”*

A „megalakulások” – azaz a konfliktushelyzetekben történő védelem, illetve az üzleti haszonszerzés céljából létrehozott alkalmi csoportok megszerzésének – háttérben számos egyéb tényező is állhat a lakóhelyi hovatarozáson kívül. Lényeges lehet a börtönhierarchiában betöltött pozíció – például több erős, ütöképes jógyerek alakít ki alkalmi szövetséget az etnikumtól vagy

¹⁵ Lásd Coretta Phillips: *Ethnicity, Identity, and Social Relations in Prison*. Economic and Social Research Council, 2008

a „földiségtől” függetlenül is –; fontosak a rokoni szálak, a kinti barátság, a bűntársi viszony vagy az együtt töltött gyerekkor. Gyakran a véletlenszerűen összerakult zárkatársakból szerveződik erős csoport, afféle lakóközösség-identitás szerint, például: „a 116-os zárka betámadta a 118-as-t”, esetenként pedig azokból, akik korábban már töltöttek közösen büntetést („nosztraiak”, „szegeдиек” stb.). Mivel Magyarországon – az Egyesült Államoktól eltérően – a börtönvilágon kívül is ritka, hogy kizárólag faji alapon, az etnikai büszkeség vagy az elkülönülés szerint szerveződjenek bűnözői csoportok, ezek jelenléte a börtönökben sem túlságosan gyakori, illetve ha előfordul is, azok semmiképpen sem stabilak (azaz nem közös megnevezéssel és szimbólumokkal ellátott, börtönökön átívelő, civilben is továbbélő, időben tartós közösségekről van szó).

A csoportdinamika és az előítéletek működése szempontjából érdekesek a hazai börtönök dropprevenciós körletein szerzett tapasztalataim (a jelenséget több esetben megfigyeltem már férfiak között, de legutóbb egy női intézetben is). A dropprevenciós körlet vagy zárka az intézet egyéb lakóhelyiségeinél jobb körülményeket nyújt a tagoknak (tágasabb teret, a kultúrteremhez való szabad hozzáférést stb.). A dropprevenciósok a többletjuttatásokért cserébe vállalják, hogy a büntetésük idején nem élnek kábítószerrel és illegálisan forgalmazott nyugtató- és altatószerekkel, önkéntes vizeletteszteknek vetik alá magukat, illetve nem vétnek a házirend ellen, azaz nem követnek el súlyos fegyvelemsértést. Romák és nem romák valamennyi intézetben egyaránt bekerültek a dropprevenciós körletekre, és a viszonyuk alapján véve harmonikusnak volt mondható. A gondok akkor kezdődtek, amikor egy-egy domináns cigány elitelt költözött a körletre. Rövidesen megfigyelhető volt a társaság kezdődő, etnikai alapon történő különválása. Az egyik csoportfoglalkozáson például, amikor egy roma férfi hosszabban érvelt a többség véleményével szemben, egy nem cigány fogvatartott felállt, és egyszerűen ott hagyta az ülést, mondván, hogy ő ezt képtelen tovább hallgatni. Rendszeressé vált, hogy a nem cigány csoporttagok egyenként kértek pszichológusi meghallgatást, ahol a romákra panaszkodtak: *„Amíg ide nem helyezték Z.-t, semmi gond nem volt – változta a helyzetet E. – Mostanra viszont eluralkodott a cigánystílus és -mentalitás. A durvább beszéd, a lehúzások, az erőfitogtatás. Nem igaz, hogy nem lehet ezeket az embereket valahogy kidobni innen!”* Hasonló változásokról számolt be I., egy nem cigány származású női elitelt: *„Amióta V. Csilla bekerült, felbolydult a prevenció. A cigányok összefogtak, és elkezdtek piszkálni Annát. [...] Azt mondták neki, hogy nem jó zárkatárs, ha nem segít a cigitöltésben meg ilyesmikben, amitől Anna kikészült.”*

Nem állítom, hogy az esetek valamennyi részletét képes voltam figyelemmel kísérni és megérteni. Az általam szerzett információk alapján az a kép rajzolódott ki, hogy a domináns és már korábban is a fegyvelemsértés határait feszegető roma fogvatartottak valamennyi intézetben a „közös cigány identitásra” való hivatkozással állították maguk mellé a korábban viszonylag problémamentesen beilleszkedő romákat. Elképzelhető az is, hogy az egymással jó viszonyt ápoló, szorosabban összetartó cigányok váltottak ki félelmet a többiekből (akik hozzászoktak ahhoz, hogy a dropprevención belül kevéssé volt jellemző szorosabb mikroközösségek elkülönülése és kiválása).

Gyakran tapasztaltam azt is, hogy a vezető pozíciójú roma elítélt a „cigány” és a „bevallalós” fogalmainak szándékos összezsúrtásával igyekszik megváltoztatni a kialakult csoportlétkört és a viselkedési szabályokat. Egy esetben például, amikor egy számos fegyelmi fenytést begyűjt fogvatartott került be a körletre, már másnap megpróbálta rávenni a többieket arra, hogy halkítsák le a neki nem tetsző zenét. Mikor nem teljesítették a kívánóságát, odament egy erős testalkatú cigány férfihoz, és azt mondta neki: *„Testvérem, börtönben vagyunk, azt nem lehet hagyni, hogy elnyomják a cigányokat!”* A másik fogvatartottnak sikerült lehűtenie az indulatait, viszont ez után az illető le is mondta a prevención való további részvételét, és kihelyezték a csoportból.

Más esetekben azonban sikerült az uralkodó pozíció kivívása: *„S. korábban nagyon jó zárkatárs volt, el lehetett vele hülyéskedni – állítja egy nem cigány prevenció. – Aztán bekerült Z., aki azt mondta, leszarja, hogy ez a prevenció, nem lesz itt nyafogás, mert ez is ugyanolyan börtön, mint a ház többi része. Elkezdte terrorizálni a kisebbeket, aztán szerencsére megbukott a teszten, és kidobták. Azóta S. megint olyan, mint régen.”* S. és Z. mindketten oláh cigány fogvatartottak. Amikor Z. megpróbálta becsempészni a „börtönstílust”, azaz az erőszakon alapuló rendet a prevenció életébe, arra hivatkozott, hogy a körlet „lánynyelde” és „nyafogós” – ami alapvetően nem áll távol a „kényes magyarokról” korábban mondottaktól. A „vad börtönvilág” versus „elkényeztetett prevenció körlet” kettőségét igyekezett a „bevallalós cigányok” és a „gyáva magyarok” szembenállás szerint etnicizálni. Ily módon képes volt maga mellé állítani azokat a romákat, akiknek éppen a jó magaviseletük kapcsán kérdőjelezte meg az etnikai identitását: az „igazi cigány-ságot” és azt, hogy „valóban van vérük”. A csoporttagok, akik nem minden esetben vitatták az interpretáció helyességét, gyakran felültek a provokációnak, így időnként pattanásig feszült a helyzet roma és nem roma csoportok között. A történetek kivétel nélkül a rendbontók kihelyezésével zárultak, ez

után pedig lassacskán helyreállt a rend, és az etnicitás fontossága a barát vagy a zárkatárs kiválasztásakor csupán annyira vált fontossá, amennyire az egyéb körleteken is tapasztalható.

Az előbbieket összefoglalva: úgy tűnik, hogy amikor romák alakítanak ki összetartó csoportokat, az a környezetük számára jóval inkább tűnik „falkásodásnak”, mint egyéb esetekben. Ennek több oka is lehet. Egyfelől, szociálpszichológusok¹⁶ számtalanszor leírták már, hogy a rassz vagy az etnikum kiugró kategóriák a társas észlelés folyamatai során (hamarabb feltűnik, és könnyebben megjegyezhető, ha egy csak cigányokból álló csoport működik a szinten, mint az etnikailag heterogén zárcsoportok, vagy a „földiknek” a percepció számára ugyancsak kevésbé kiugró mintázatai). Másrészt, amikor a cigány csoportok a megalakulásuk során a roma identitást az erőszakossággal és a szabályszegéssel azonosítják, akkor lényegében magukra vonatkoztatják a többségi társadalom negatív sztereotípiáit. Ugyancsak szociálpszichológiai törvényszerűség, hogy a sztereotípiáinkkal egybevágó jelenségeket hajlamosak vagyunk könnyebben észrevenni, és alaposabban el is raktározzuk őket a memóriánkban (azaz, amikor három cigány fiatalember megalapította a La Onda¹⁷ társaságot a drogprevención, és a kezükre vették a Vatos Locos jelet, jóval emlékezetesebb maradt mindenki számára, mint amikor a könnyen azonosítható külső jellegzetességekkel nem bíró szolnokiak verekedtek össze a budapestiekkel).

¹⁶ Például Miles Hewstone – Wolfgang Stroebe – Jean Paul Codol – Geoffrey M. Stephenson: Szociálpszichológia. KJK, Budapest, 1995

¹⁷ A La Onda *A vér kötelez* című filmben szereplő mexikói börtöngang. A főszereplők korábbi, gyerekkori bandája a Vatos Locos, amelynek V. L. jelet szívesen tetováltatják magukra a hazai börtönökben fogva tartottak is. A mexikói ganggel azonosuló cigányokkal kapcsolatban említétek meg egy érdekes párbeszédet, amely az egyik drogprevenció csoportfoglalkozáson zajlott le. Z. mesélte: „Egyet értek egy haverommal, akit megkérdeztek, hová állna, ha bekerülne egy amerikai börtönbe: a csikánókhoz. De hát fehér vagy, megbaszának, mondom. Nem baj, válaszolta a haverom, csak oda állnék, nem is a nácihoz!” Z. barátjának szavaiból egyértelműen kitűnik, hogy a romák több ok miatt is képesek azonosulni a filmben szereplő mexikóiakkal: egyfelől az újfasiszta fehér ganggel szemben preferálják „a csikánókat”, másfelől pedig azok börtönbeli „bevállalóssága”, merészsége is imponáló. Ahogy azt a főszövegben részletesen kifejtem, a szabályszegéssel összefüggő bátorság etnicizálása és annak a saját csoportra nézve kizárólagos jellemzőként való meghatározása – azaz annak az ideológiának a támogatása, hogy a „vér kötelez”, tehát romaként egyben vakmerően is kell viselkedni – igen könnyen lángra lobbanthat etnikai konfliktusokat olyan helyzetekben is, ahol ez korábban kevésbé volt jellemző.

Buzsángló szan?

R. Gusztáv két hónap alatt immár negyedszer jár pszichológusnál. A tanácsadáson alapuló segítségnyújtást kevésbé venné igénybe: ismét azért jött, hogy javasoljam számára a Rivotril, azaz küldjem tovább egy a gyógyszer-szedés iránti kérelmét támogató javaslattal az intézet orvosához. Gusztávnak – aki az elmúlt hónapokban állítólag két hozzátartozóját veszítette el – most az édesanyja került kórházba. Miközben beszél, a számítógépes rendszerben elolvasom a befogadó nyilatkozatában tett kijelentéseit: az egy évvel ezelőtti feljegyzés tanúsága szerint az anyja évekkal ezelőtt elhalálozott. Felnezek. A fogvatartott kétségbeesett arccal követeli az azonnali orvoshoz kísérést. Miután semmilyen jóindulatú megjegyzésem nem használ, váratlanul megkérdezem tőle lovári nyelven: „Buzsángló szán?” (kb.: Rafinált vagy?¹⁸). Elcsodálkozik, elneveti magát, befejezi a követelődést, aztán cigányul elköszön, és visszamegy a zárkájába.

Az eszesség vagy rafináltság az oláh cigány-identitás egyik központi eleme. Ha magyarul tettem volna fel a kérdést, valószínűleg heves tiltakozás lett volna a válasz. A lovári nyelv ellenben egyidejűleg tapintott rá a – gázsók elől többnyire rejtteni próbált – „cigány én-re” és a cselezésre, így téve egyértelművé Gusztáv számára, hogy a dolgok „legmélyére” látok, és *valóban* tudom, miről van szó. A rafináltság megnyilvánulása a börtönben az úgynevezett „oláh cigány-politika” (a kifejezést többnyire nem oláh cigányok használják pejoratív értelemben; maguk a romák inkább *buzsánglónak* nevezik magukat). „*Az oláh cigányoknak szerintem a vérükben van a csencselés, a kereskedés – írja egy roma fogvatartott. – Sokan kint is árusításból élünk. Az oláh cigány-politikat arra mondják itt az emberek, amikor egy cigány magasabb szinten kezdi el magyarázni azt, amit egyszerűbb szinten is lehetne. Nem minden esetben kíváncsiak a többiek a dumára, az okoskodásra. Lehet ebben is túlzásba esni. Mondjuk már simán levágta az ember, hogy gagyi az óra, de a cigány csak hajítja a magát, próbál rafináltoskodni, amikor már felesleges, na ez az.*”

A rafináltság említése a romák jellemzésekor eleinte ugyanazt az értetlenséget váltotta ki belőlem, mint a cigányok összekapcsolása a „falkásodási hajlammal”. Tapasztalataim szerint az áruval kevésbé ellátott, szegényebb fogvatartottak jó része ügyeskedni próbál annak érdekében, hogy előteremtse a börtönbeli megélhetését. Miért éppen az oláh cigányoktól tűnik az „okos-

¹⁸ A lovári nem tesz különbséget a tegeződés és a magázódás között – magyar nyelven természetesen magázom a fogvatartottakat.

ságok bevetése” ellenszenvesnek a többiek szemében? „Azok gusztustalanul rafináltak” – válaszolta egy, a saját „okosságaira”, „lehuús trükkjeire” különösen büszke romungró fogvatartott, G. Károly. A következő történettel próbálta megvilágítani, mit ért az „ócék” (o. c.-k, azaz oláh cigányok) „undorító politikáján”. Egyszer meghallotta az iskolakörleten, hogy Z., egy oláh cigány fogvatartott árusít egy „Armani-koppintás” órát. Úgy gondolta, egy kávé és egy dohányt ér, ezért felüzent, hogy megvennie, és hogy mennyit kérnek érte. Mikor Z., akivel alapjában véve baráti viszonyban volt, értesült arról, hogy neki kell az óra, tudván, hogy „óramániás”, és áruja is van, visszauzent, hogy valójában az unokaöccsége, O.-é a holmi, aki hat kávé szeretne cserébe. „Az okossága az lett volna, hogy amikor megtudta, hogy én szeretném, már sejtette, hogy tőlem mint barátjától nem kérhet annyi árut, ezért gyorsan azt hazudta, hogy egy rokonáé.” Károly ez után annyit üzent Z.-nek, hogy ha még egyszer hozzá mer szólni, szétrugdossa a zárkáját. Z. erre úgy válaszolt, hogy akár négy kávéért is odaadják az órát, később pedig, hogy valójában nem is szándékoztak eladni, hanem csak egy testvérüknek küldték volna le az első emeletre. „Azt akarták velem megetetni, hogy sohasem volt eladó? Hát akkor honnan tudtam volna róla? Na, ez a gusztustalan ócé-politika: hogy minek néznek ezek, ha azt hiszik, egy ilyen szar trükkel meg tudnak etetni? Ezek a primitívek! Mondtam is neki utána, hogy figyelj, Z.! Van egy hatos dobókocka, a maximum a hatos. Dobsz egy egyest, na, ott vagy te. Ha ennél többet dobok, abba te már nem férsz bele ésszel, nem érted, mi van, az agyad azt már nem dolgozza fel. Akkor hogy akartál átbaszni?”

Egy magyar fogvatartott mesélt el egy másik történetet, amelyben egy sértett oláh cigány a szint díjnyertes bokszolóját akarta ráuszítani arra a társára, akivel konfliktusa támadt. Csak a véletlenül múltott, hogy a trükk nem vált be, ráadásul ez után ő húzta a rövidebbet. „Na, ez az oláh cigány-politika: az örökös sumákolás, a manipuláció, a helyzetek kidumálása hazudozással, törleszkedéssel, szóval a rafináltkodás.”

Az oláh cigány rafinériában az iménti konfliktusok szerint leginkább az a sértő mások számára, hogy a partnerről nem feltételezik, hogy átlátja a csejt. Mivel azonban ez lényegében minden trükk velejárója, továbbra is magyarázatra szorul, hogy miért született meg az „oláh cigány-politika” kifejezés. Véleményem szerint arról lehet szó, hogy a rafináltsággal kapcsolatos oláh cigány autosztereotípiá – amelyre a romák sokszor igen büszkék – a kárvalottak szemében természetesen negatív előjellel értékelődik. Ily módon ami az egyik oldalról *buzsánglipes*, az a másik fél szemében *undorító manipuláció*, amit ő természetesen sokkal szofisztikáltabban oldana meg (azaz, amikor

azzal szembesítjük az embereket, hogy maguk is gyakran élnek hasonló trükkökkel, akkor az etnikai csoportok közötti határképzés érdekében magát az „okosságot” kezdik minősíteni oly módon, hogy az a saját csoportjukat tüntesse fel kedvező színben). Érdekes, hogy a baráti kapcsolatok és az érdekszövetségek hamar képesek felülírni az ez irányú sztereotipizálást. G. Károly például, amikor legutóbb ismét rákérdeztem az oláh cigány-politikára, a következőket válaszolta: „*Jaj, hagyjuk ezt most. Bekerült a zárkamba M., nagyon jó kisgyerek, oláh cigány, de nagyon fain. Most ne beszéljünk erről!*” A továbbiakban elmesélte az egyik, anyagilag igen jól védett, közös „okosságukat”.

Nagy az arcuk

„*Két oláh cigány unokatestvérrel kerültem egy zárkába – mesélte egy nem roma fogvatartott –, akik egyik este nagyon berivóztak (nagy mennyiségű Rivotril szedtek be – F. T.). Egész nap aludtak, aztán éjfélkor felpörögve ébredtek fel. C. kitalálta, hogy kéne ide egy polc. Az ágy furnérlemezből letörtek egy darabot, felerősítették a falra, aztán félbevágtak egy törülközőt, azt ráterítették. Mindenkinek a szekrényéből kiszedték a tusfürdőket, dezodorokat meg ilyen testápolási holmikat, és kitették a »polcra«. Másnap jöttek is oda a többi zárkából az emberek, és nézték, hogy hú, ennyi mindenetek van! Szerintem ez a tipikus cigány mentalitás: mutogatni, dicsekedni mindenáron.*” Mások a „romaidentitás-csoport” filmvetítésein botránkoztak meg, amikor a családtagok által beküldött esküvői videofelvételek megtekintésekor az oláh cigányok rendre megállították a filmet, hogy közelebbről megnézhessek, melyik családtag mennyi pénzt adott az ifjú párnak a menyasszonytáncnál.

Az oláh cigányokat gyakran éri az a vád a romungrók részéről, hogy nagy képűek: mivel tudnak cigányul beszélni, és többé-kevésbé ragaszkodnak a roma hagyományokhoz – legalábbis ahhoz, amit ők hagyományként értelmeznek –, magukat tartják „igazi cigányoknak” a többiekkel szemben. „*Az oláh cigányok szeretnek kitűnni, és megmutatni, hogy mijük van – írja K. Géza, akinek a családjában oláh cigányok és zenészcigányok egyaránt megtalálhatók. – Ilyen a vérmérsékletük, sokszor nagy az arcuk. Ha a ruhájukon van márkajelzés, az legyen minél feltűnőbb! A kocsijukkal is így vannak. Ezt a romungrók sokszor megvetik, de lehet, hogy csak irigyek. Ők nem vágnak fel annyira a cuccikkal, meg azzal, hogy kicsodák is ők, ami talán emberségesebb.*”

A cigánységük kétségbe vonásakor a romungrók gyakran azzal reagálnak, hogy az oláh cigány-kötődést a roma tradíciókhoz egyszerűen megfosztják annak pozitív előjelétől. Ami egyfelől a cigány nyelv birtoklása felett érzett büszkeség, az a zenészcigányok oldaláról esetenként tiszteletlenség vagy az alkalmazkodás képességének hiánya: „*Utálom, amikor társaságban vagyunk – írja egy romungró fogvatartott –, és elkezdnek lováriul beszélni. Én ezt kikérem magamnak, előttem így ne beszéljenek, mert nem értem, és bárminek gondolhatom. Verekedtem már ilyen ügy miatt. Szerintem az is szégyen, amikor az oláh cigányok bemennek mondjuk egy boltba, és hangosan veszekednek cigányul.*” A női szüzesség értéként való felfogása zenészcigány oldalról sokszor ugyancsak „gusztustalan maradiság”. „*A romungró lányok nem szemérmesek az apjuk vagy a bátyjuk előtt. Jóformán úgy élnek, mint a magyarok – foglalja össze a különbségeket L. Norbert, aki anyai ágról zenészcigánynak, apai ágról oláh cigánynak vallja magát. – Egy roma lány nem mutatkozik a férfiak előtt bugyiban vagy rövidnadrágban, ez náluk hatalmas szégyen lenne!*” Ezzel szemben egy romungró férfi megjegyzi, hogy gyűlöli azt a cigány szokást, amikor 14 éves oláh cigány lányokat férjhez adnak olyanokhoz, akiket előtte még sohasem láttak, csak azért, hogy ne hozzanak később szégyent a családra: „*Sokszor hallom itt bent, hogy az oláh cigány nők tovább várnak a férjükre, ha az börtönben van, mint a magyarok vagy a romungricák, de szerintem ez sem igaz így. Mit csinál az a nő egyedül, ha a férje itt van, miből él? Összeáll valaki mással, és kész!*”

Mindegyik fél talál a másik csoportból példát arra is, hogy az „oláh cigány borjúk”, a „tésztapusztító romungrók” vagy a „beás kutyák” jóval szegényebb, „igénytelenebb” körülmények között élnek, mint a saját csoportjuk tagjai. A zenészcigányok szívesebben hasonlítják össze az oláh cigány telepek lakóit a gazdag muzsikussztereotipizált képével, míg az oláh cigányok a kereskedő famíliák életmódját állítják szembe az elszegényedett borsodi romungrókkal. Hasonló választások zajlanak a börtönben is, amikor az ingroup felsőbbrendűségét kell bizonygatni: „*Én magyarcigány vagyok, és valahogy távolságot tartok mind a beásoktól, mind az oláh cigányoktól itt bent – mondja egy nő fogvatartott. – Én ápolom magam, nem hagyom el magam anyyira, mint ők. Nézz meg, olyan súlyos, életellenes bűncselekményeket, mint ezek a beások, más nő nem is követ el. Az oláh cigányok meg beképzelték. Egyszer két sógornő lenézett engem, mert meleg vagyok, és náluk ez megengedhetetlen, aztán a végén ők is összetolták az ágyukat, és azt mondták, azért kezdtek el ezt az életet élni, mert annyit gyanúsították őket, hogy nem tisztességes nők. Akkor tessék, legyen! Hát milyen elmaradott logika*

ez?” (A meleg és leszbikus fogvatartottak kérdésére a börtöntársadalom hierarchikus rendjének etnicizálódása kapcsán a későbbiekben még visszatérek).

E példák alapján úgy tűnik, hogy amikor az oláh cigányok kétségbe vonják a zenészcigány fogvatartottak „cigányságát”, azok részben elfogadják a vádat, egyszersmind a visszájára is fordítják annak jelentését. Így mindaz, amire az oláh cigányok „cigánykarakterisztikumként” büszkék – például a nyelvhasználat, a nők és a férfiak közötti viszony szigorú szabályozottsága, a rafináltság és az üzleti siker bizonyítékeképpen felmutatott presztízsjavak stb. –, az a romungrók szemében a hagyományhoz kötöttség miatt avított, maradi, a modern világgal lépést nem tartó jellegzetességnek tűnik (így a „cigányosság” a szemükben lényegében a cigányság „felemelkedésének” és szélesebb társadalmi elfogadottságának akadályává válik).

Miután vázlatosan bemutatam néhány olyan szempontot az osztozkodástól a tradícióhoz való viszonyig, amelyek szerint a hazai börtönökben jelen lévő nagyobb etnikai csoportok elkülönülnek egymástól, a továbbiakban a határok működésével szeretnék foglalkozni. *Barthhoz* és munkatársaihoz¹⁹ hasonlóan elsősorban azokat az eseteket vizsgálom meg, amikor valaki *etnikai csoportot vált* – vagyis amikor valakit a korábbi csoporttagságától függetlenül „közülünk valóként” ismernek el az eredetileg az outgroup-hoz tartozók –, illetve amikor valakit az etnikai csoporttagság figyelmen kívül hagyásával fogadnak el.

Szimbolikus bekebelezési stratégiák

„*Nagyon jó kisgyerek a Miki, tűzön-vízen átmennék érte, testvéremnek tekintem* – állítja K. Géza egyik társáról, miután az mobiltelefon birtoklásáért a fogdára került. – *Igazi jó cigány gyerek, bevállalós, és nem vamzerkodik soha.*” Övatosan megkérdem, hogy miért mondja ezt, amikor tudtommal Miki nem cigány. „*Az most mindegy* – feleli. – *Rengeteg cigány barátja van, és a felesége is oláh cigány. Teljesen olyan, mint mi!*” Egy másik alkalommal *T. Zsolttal*, egy magyar fogvatartottal beszélgetek. Lesújtó véleménnyel van a börtönbeli romákról, szinte folyamatosan szidja őket. Amikor emlékeztetem, hogy gyerek kori cimborája, akivel a fegyházban is szoros kapcsolatokat ápol, tudomásom szerint szintén cigánynak vallja magát, így felel: „*Á, ő már nem cigány! Össze sem lehet hasonlítani ezekkel. Ezt az aljanépet ugyanúgy lenézi, mint mi.*”

¹⁹ Fredrik Barth: Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. Regio, 1996/1.

A börtönben előforduló, szimbolikus bekebelezési folyamatok során a fogvatartottak az értékelési dimenziókat oly módon változtatják meg, hogy a *külön-bőzés* helyett az *azonosság* szempontjai kerüljenek előtérbe. Ez történik a már említett „földiségre”, a közös lakóhelyre való hivatkozáskor: „*Egy vidéki börtönben összefogtak az esztergomi cigányok, és külön klikket alkottak – írja a roma csoportokkal kapcsolatban egy magyar elítélt. – Szerencsére engem ismertek még a városból, így békén hagytak, sőt valamiféle védelmet is élveztem.*”

Hasonló helyzetbe került egy oláh cigány fogvatartott, akinek sikerült elfogadtatnia magát egy „szinmagyar” zárkában: „*Mind nagydarab emberek voltak, és ahogy pakoltam ki, hallottam, hogy egymás közt összesúgnak: ki lehet ez a cigány? Aztán egy teljesen kopasz, kb. 120-130 kilós váci elítélt a következőt mondta az egyik társának: ezt a bűdös cigányt összehajtogatom, mint egy kempingbiciklit! Ugye nem kell mondanom, mit éreztem? Már azon gondolkoztam, hogy elköltözöm a zárkából, de nem akartam, hogy a későbbiek folyamán kellemetlen hírek terjedjenek rólam, így maradtam. A kigyúrt, kopasz fiú volt a zárkavezér. Elővettem a kávémat, a cigimet, és megkínáltam őket, aztán a maradékot is kint hagytam az asztalon. Elővettem egy borítékot, megcímmeztem, de közben a nagydarab gyerek már jött is felém. Egyszer csak ránézett a borítékra, és meglepődve kérdezte: kid lakik neked a XV. kerületben? Mondtam, hogy én is ott lakom. Nagyon meg volt lepődve. Azonnal alsó ágyat csinált nekem, és elkezdtünk beszélgetni az ismerősökről. Kiderült, hogy egy büfébe jártunk. Most már nekem is ismerős volt, csak a szakálla miatt elsőre nem esett le. A legjobb haverom lett, elfogadott, sőt még rendesebb volt hozzám, mint a saját fajtám. A civil életben is sokszor összefutottunk később, és jókat sztoriztunk.*”

A „valós szomszédságra” való hivatkozásnál érdekesebbnek tűnik az „elképzelt földiség” stratégiája. Érdi oláh cigányok – akik egymással rokoni kapcsolatban is álltak – zárkájába behelyeztek egy alföldi faluból származó magyar fiatalembert. Egy idő után jó barátságot kötöttek vele, amit az egyik roma így magyarázott: „*A szabadulása után Érden fog lakni, tehát földink. Majd nézünk feleséget is neki.*” A házasság útján történő családba kerülés, a rokonság kialakítása a folyamat második lépése volt. Elsőként eldöntötték, hogy az alföldi fiú később az ő városukba fog költözni, így a lokális identitás azonossága miatt könnyebb volt elfogadniuk, és terveket szőni a „beházasításával” kapcsolatban is.²⁰

²⁰ A történet másik érdekessége, hogy egyébként – az adott helyzettől függően, de többnyire – a fogvatartottakat a származási vagy születési helyük szerint sorolják csoportokba a többiek. Az alföldi fiatalember befogadásakor a település, ahová a *jövőben* költözni fog, identitásképző elemként képes volt felülírni az eredeti lakóhelyét. Egy hatévesen Budapestre került elítélt viszont gyakran a borsodiak

Az elfogadás alapja, mint arra korábban röviden már utaltam, lehet pusztán a közös zárkába kerülés is.²¹ Ez nem minden esetben jelent teljes elfogadást, időnként azonban megteremtheti a védelem lehetőségét. Egyik legszebb példája mindennek, amikor egy – a korábbi szkinhedműltből származó – horogkeresztes tetoválásokkal bíró fiatalember, *N. András* bekerült *M. Róbert*, egy „menő” hírében álló, erős és ütőképes romungró fogvatartott zárkájába. *M. Róbert* nem „dobta ki” a zárkából, ami a szinten élők számára annyit jelentett, hogy legalábbis elfogadja, hogy András vele azonos lakóhelyiségben él. Ettől kezdve András senki sem bántotta a szinten, hiszen a kötőzködés Róbert megsértésével lett volna egyenértékű (azt piszkálni, akit ő elfogadott, lényegében Róbert döntésének megkérdőjelezésével lett volna egyenértékű: mintha őt magát provokálná a szkinhedet piszkáló).²²

A cigányokkal való rokonság – amint azt az oláh cigány feleséggel bíró, *Miki* nevű magyar fogvatartott esetében is láttuk – megkönnyíti a nem cigá-

oldalán verekedett, amikor azok a fővárosiakkal keveredtek összetűzésbe (természetesen a valamelyik oldal melletti elkölteleződés függ a konfliktusban részt vevők kilététől, a kapcsolat szorosságától is; az identitás ebből a szempontból valóban szituatív, hiszen az adott helyzet határozza meg, hogy az illető borsodinak vagy pestinek mondja-e magát).

- 21 A hazai börtönökben alapvetően a személyzet jelöli ki, hogy ki kivel kerüljön közös zárkába, de a fogvatartottaknak is lehet beleszólásuk a lakóközösség kialakításába (például testvérek, barátok kérhetik magukat egy zárkába, ellenségek pedig jelezhetik, hogy képtelenek kijönni egymással és így tovább). Ha valaki huzamosabb ideig él közös lakóhelyiségben valakivel, az annak a jele, hogy elfogadta a másikat, hiszen ellenkező esetben előbb-utóbb jelezne a nevelőnek, és elkeretné magát onnan. A zárkák közösségek kialakítása szintén lehet etnikaihatár-képzés alapja. Például azt az oláh cigányok által gyakran hangoztatott érvet, hogy amiatt nem szeretnek más oláh cigányokkal együtt lenni, mert túlságosan empatikusak, és ha a másik roma „bereccsen”, akkor bennük is növekszik a diszkomfortérzés, a többiek egyszerűen úgy interpretálják, hogy a cigányok olyan nem cigányokkal kívánnak együtt lenni, akiket gond nélkül kizsákmányolhatnak. A romák erre azt felelik, hogy a *románész* előírása szerint valóban tilos más oláh cigányt kihasználni, becsapni, illetve az embernek mindenét meg kell osztania a testvéreivel, de mindez nem jár feltétlenül együtt azzal, hogy „le akarnák húzni a magyarokat”. Ha csak romák vannak egy zárkában – akik között mindig akadnak olyanok, akiket nem támogatnak pénzzel vagy csomaggal –, az egy főre jutó árukészlet egyszerűen kevesebb, mint ha vegyes zárkában lennének, ahol a többieket megkínálnák ugyan, de egyenlően csak a többi oláh cigánnyal osztoznának.
- 22 *N. András* története ettől az esettől függetlenül is egyedülálló. Szkinhedként került börtönbe még tízenévesen egy rasszista indíttatású büncselekmény miatt, viszont Tökölön az elszenvedett sérelmei ellenére sem változtatott a nézetein. Másodjára már nagykorúként töltött ítéletet. A vidéki intézetben, ahová szállították, annak köszönhetően, hogy „nem szedték szét a többiek”, hogy egy cigány elítélt, aki „szintfelelős” volt, azaz elismert ember, akire hallgattak a többiek, a pártját fogta. Ez a roma férfi szkinhedekkel verekedett össze civilben, emiatt kapott büntetést. Érdekes módon, amikor meghallotta a körletlen, hogy érkezik „egy horogkeresztes gyerek”, azonnal szólt a nevelőnek, hogy hozzá tegyék, ő fog majd vigyázni rá. András a későbbiekben sokat beszélgetett vele, össze is barátokztak, és ott dőbent rá, hogy „a fajgyűlölet voltaképp hülyeség”. Azóta többször is „visszabukott” már: minden alkalommal elmondja a társainak, hogy nem tagadja le, hogy korábban a szkinhedmozgalom tagja volt, de „jelenleg semmi baja a cigányokkal”. Ettől függetlenül a tetoválások miatt súlyos atrocitások érik.

nyok romák általi elfogadását. Mindezzel összefüggésben a kitalált rokonság és a „műrokonság” esetei a legérdekesebbek. Nem ritka, hogy romák közé került magyar fogvatartottak olyan vérségi kapcsolatokra hivatkoznak, amelyek a valóságban nem léteznek: „Zalai cigányokkal voltam zárkán, és azt mondtam, hogy a nagynéném oláh cigány, csak hogy ne gondolják, rasszista vagyok” – mesélte egy magyar elítélt. Ugyanez a cigányok oldaláról: „Amikor K. meglátta a zárkán a négy nagydarab magyart, eszébe sem jutott bevallani, hogy ő cigány. Megijedt tőlük, ezért tagadta le – írja egy nem roma fogvatartott. – A sötétebb bőrszín miatt persze a cigányok jó része nem nagyon tudja tagadni, hová tartozik, de ez kivételes eset volt. Ahogy egyre jobban megismerték és elfogadták egymást, K. is megnyugodott, és a viselkedésében, a beszédstílusában és az izlésében is előjöttek a cigányságára utaló jelek. Végül aztán bevallotta.”

Máskor a befogadó csoport részéről érkezik a rokoni kapcsolatra vonatkozó ajánlattétel. S. Kálmán, egy fehér bőrű, zsidó fiatalember elsőként egy két-személyes zárkába került V. Ottó oláh cigány fogvatartottal. Mindketten vagyonos emberek voltak, megkedvelték egymást, osztottak a gazdag csomagokon, amelyeket a családtagjaik küldtek. Később, amikor Kálmán nagy létszámú zárkába helyezték, az elismertségnek örvendő Ottó üzent a többieknek, hogy ne bántásák Kálmánt, mert jógyerek. Másnap a szinten az emberek már kezdték vizslatni Kálmán márkás, olasz bőrcipőjét, de egyik zárkatársa, az oláh cigány Zoltán közbeszólt, hogy hagyják békén, mert a „sógora”. A rokonságot azzal magyarázta, hogy amikor Kálmánt behelyezték hozzájuk, elővette a fényképeit, és az egyikén észrevette a barátnőjét (aki magyar lány). Kiderült, hogy Kálmán és Anita mostohatestvérek, így voltaképp Kálmán és Zoltán is rokonok. Mivel Zoltán ugyancsak elismert ember volt a szinten, a védelme alatt álló Kálmánnak a továbbiakban nem esett bántódása (és a cipője is megmaradt). A Zoltán által rögtönzött történet emlékeztet a – börtönökben egyébként hihetetlenül népszerű – dél-amerikai szappanoperák fordulataira. Úgy tűnik, hogy a sorozatok kedvelt toposzai a váratlanul előálló, hihetetlen változásokról – talált gyerekek, a szegényebb szereplők hirtelen felbukkanó, dúsgazdag szülei és így tovább – könnyen előhívhatók és felhasználhatók akkor, amikor hasonlóan különleges helyzeteket kell sürgősen megmagyarázni (például azt, hogyan állhat rokonságban a vagyonos, szőke hajú Kálmán és az árukészletekben nem bővelkedő, civilben kábítószerfüggő Zoltán, illetve hogyan derül fény a kapcsolatra egyetlen, a zárkában eltöltött éjszaka leforgása alatt).

Amikor sem a „földiségre”, sem az akár valós, akár kitalált rokonságra nem lehet hivatkozni a zárkaközösség megszilárdítása érdekében, fontosak-

ká válnak a képességek, a személyiségvonások vagy valamilyen mesterségbeli tudás is. A korábbi szkinhed, N. András például úgy gondolta, hogy a „menő” M. Róbert azért fogadta őt el zárkatársnak és azért vette a védelmébe, mert jól tud tetoválni. A korábban idézett T. Róbert azért szeret jobban magyarokkal lenni, mert „intelligensebbek”, és tanulhat tőlük. (Ezzel kapcsolatban jegyezte meg egy másik romungró fogvatartott: „*Azért a börtön nem az IQ-ról híres egyik oldalon sem, nem? Amilyen kevés intelligens ember van, találhatsz olyat magyarban is, meg cigányban is.*”)

A bűnözői háttér, a „csibészesség” vagy az éjszakai életben szerzett elismerés sok esetben elegendő ahhoz, hogy egy-egy más etnikumhoz tartozó elitétet maguk közé fogadjanak a különböző csoportok. Amikor például E. Bálint romungró fogvatartottat arról kérdeztem a zárkája előtt, hogy elolvasta-e már a könyvet, amelyet kölcsönadtam neki, egyik társa, P. Sándor – egy a médiában is gyakran szereplő, nem cigány elitét – kikiabált: „*Pszichológusnő, még nem jutottak odáig, Nietzsché-t olvastak!*” Fültnúja voltam annak is, hogy többször nyíltan „cigányoknak” hívja a társait, akik ezt éppúgy viccesnek tartották, mint ő maga. Bálintot arról faggattam, hogy lehet, hogy Sándort megkedvelték, míg egy korábbi zárkatársukat, a szintén nem cigány A. Kornél többször is megverték. „*Kornél állandóan adta a jógyereket, hogy ő ilyen meg olyan elismert gengszter. Maffiakomplexusa volt. Egyszer sétáltunk az udvaron, elkezdte, látod azokat a kamerákat a falon? Nekem is ilyenek vannak felszerelve otthon. Máskor elszállt egy repülő, aztán kérdezgette, hogy szerintünk mennyibe kerül, mert később venne magának is egyet. Tiszta hülyének nézett mindenkit.*” Noha P. Sándor sem bizonyult sokkal szerényebbnek, és többször gúnyolódott is velük, tőle mégsem számítottak sértésnek a hasonló megjegyzések. Mivel a vagyona és a média is visszaigazolta, hogy „komoly balhéi” voltak, sikerült elismertségre szert tennie egy olyan dimenzióban, amelyet a cigányok is nagyra értékelték (Sándor a zárkatársainál jóval nagyobb kaliberű és sikerebb bűnöző volt – mint később kiderült, hasonló kriminális karrieről álmódzott E. Bálint is). Mivel P. Sándor sporteredményekkel büszkélkedhetett, és edzett is velük, rövidesen követték az utasításait olyan területeken is, amelyek miatt másokat megvetettek volna: az írás-olvasás szeretete például értelmet nyert akkor, amikor Sándor kiváló beadványokat fogalmazott számukra. Ez után többször kértek kölcsön tőlem is könyveket, amire korábban nem volt példa.

Az egyes „sztárbűnözők” vagy „menők” szimbolikus bekebelezése már átvezet a következő nagyobb témakörhöz: a társas viszonyok és a börtönhierarchia etnicizálódásához. A zárt intézetekben betölthető pozíciók és szere-

pek készletét elsősorban az etnicitástól függetlenül vizsgálják a kutatók²³. A szegregáció/deszegregáció amerikai szakirodalmá viszont nem fordít kellő figyelmet a közösség vertikális tagolódására és a hatalmi viszonyokra. A következő fejezetben azokra a jelenségekre igyekszem összpontosítani, amelyek a „menő”, a „jógyerek”, a „vamzer”, a „köcsög” vagy a „csicska” címkét az etnikai viszonyokkal kapcsolják össze.

Etnikailag színezett hierarchia

Menők és jógyerek

„A »cigány« megszólítás romák között a leggyakoribb – írja egy magyar fogvatartott. – Igazából nem túl sűrűn emelik ki így a faji hovatarozást. Leginkább baj vagy kérés esetián használják: »Hallod, cigány, adjál már egy kávét csomagig!«, »Hé, cigány, ne velem csinálj már!« Ami tetszik nekem, és viccből szoktam is használni, amikor rácsodálkozásakor vagy meglepődéskor mondanak valamit, és a végén emelkedő hangsúllyal, a magánhangzókat jól elhúzva hozzátészik: »ciiigáány!«. A magyarok és a cigányok között viszont elég ritka ez a megszólítás. Főleg a romák mondják, mert néhány magyarral a bizalmasabb viszony miatt eltűnik a fajok közötti differencia: »Nagyon meleg van, hogy bírod, cigány?« Hozzáteszem, magyarokat ritkán szólítanak meg így. Egyik srác mondta nekem a múltkor, hogy cigány, és rögtön hozzá is tette, hogy azért használta, mert úgy érzi, az vagyok, olyan jól megéertem, és csibész gyerek is vagyok. [...] Visszafelé viszont én sem mondom mindenkinek. Jó ismeretség kell hozzá, és jó viszony is. Az esetek nagy részében viccelődés közben használom vagy jó hangulatú beszélgetések során. Vitáknál mind a két oldalon nagyon ritkán emlegetik nyíltan a faji hovatarozást, tehát a cigányok nem magyaroznak, a magyarok nem cigányoznak. Az ok egyszerű: nagy az átjárás a csoportok között, és senki sem akar megsérteni olyasvalakit, akivel jóban van. A másik szempont, hogy így kisebb az esély arra is, hogy valaki beleszóljon az ügybe.”

A „cigányként” való megszólításra vonatkozó társalgási szabályok nem egyszerűen arra világítanak rá, hogy interetnikus helyzetekben elsősorban az azonos pozíciójú fogvatartottak nevezhetik így egymást (egy magasabb státusú nem roma fogvatartottól sértő lehet, ha nyíltan „cigányokként” szólítja

²³ Lásd például Papp Gábor összefoglalóját a téma szakirodalmáról, amelyben ritkán említik a rasszbeli vagy etnikai különbségeket. Papp Gábor: A prizonizációs jelenség elméleti háttere – kritikai megközelítésben. Börtönügyi Szemle, 2009/2.

meg az alacsonyabb pozíciójú romákat; időnként – noha viccről van szó – inkább leereszkedő, a dominanciát érzékeltető tréfálkozásnak lehetünk tanúi). Amikor egy a fogvatartotti hierarchiában elismert roma elítélt nevezi „cigánynak” egy magyar társát, azzal egyidejűleg annak „csibészességét”, „jó vért” – azaz bátorságát és vakmerőségét – is elismeri. Ebben az esetben tehát – a dropprevenciós példákhoz hasonlóan – ismét a „cigány” és a „bevállalós” vagy „zsvivány” fogalmak összemosását érhetjük tetten.

Bár a „cigányként” való megszólítást értékelhetjük a szimbolikus bekebelezés aktusaként, kevésbé szoros viszonyok esetén a fogvatartottak továbbra is számon tartják az etnikai különbségeket. A börtönben nagy tekintélynek örvendő, zenészcigány G. Károly például igyekszik jó kapcsolatokat ápolni a „zsvivány magyarokkal”, annak ellenére, hogy nem kerül túlságosan közel hozzájuk. *„Nem nagyon tudnék igazi jógyereket mondani a magyarok közül – állítja. – Talán a Feri, de ő is velünk nőtt fel a Dzsumbujban. Olyasmi stílusú, mint mi, de néha kijön a parasztvére. Akkor látom ezt például, amikor együtt megyünk bulizni, és elkezd a cigányzenére ezt a kamucsettintgetést. Neki nagyon nem fekszik.”*

A börtönben elhelyezett „zsvivány magyarokra” visszatérve: előfordult, hogy Károly kíségette egyiküket, Zs. Márkot akkor, amikor annak zárkatársa, egy „zsiros csomagokat” kapó nem roma elítélt el akart költözni tőle: *„Márk húzogatta a gyereket, aztán megkért, hogy ijesszek rá. Rákiabáltam a kisgyerekekre, hogy hogy képzeli, hogy át akar jönni az én folyosómra. Ezért az ötletéért fizetnie kell. Márk kamura bevédte tőlem a csávót, utána meg rendszeresen küldött nekem árut a szívességért. De az egész a pénzről szólt. Hol csináltam volna ilyen neki ingyen?”* A helyzet kínálta alkalmi összefogáson túl azonban egyikük sincs igazán jó véleménnyel a másikról: Márk gyakran tett megjegyzéseket Károly önkárosító kísérleteire és nyugtatószedési szokásaira, Károly viszont – amellett, hogy többször utalt rá, hogy Márk egy „senkiházi csicska” volt fiatalkorúként – nem kedvelte annak „magyar stílusát” sem. Utóbbi nehezen tudja meghatározni: idetartozhat a dolgok felesleges becézése, például „zsepi”, „Zotyá”, ami a magyarokkal szemben felhozott „kényesség” vádjával lehet analóg (meg kell jegyeznem azonban, hogy Károly a nála szubmisszívebb barátai nevével sohasem hagyná el a kicsinyítő képzőt: Mísike, Zolika és így tovább). A magyarok mellett, hogy „árut raktározna”, többnyire rosszabb humorúak is: olyan favicceken képesek szórakozni, mint az Irigy Hónaljmirigy-show vagy Galla Miklós műsorai, amelyeket Károly idegesítőnek tart (a magyarok viszont a humorérzékük cizelláltságával és „magasabb” intelligenciájukkal magyarázzák azt, hogy értik és kedvelik is az angol humort).

Számos egyéb példát sorolhatnánk még arra, hogy annak ellenére, hogy a börtönhierarchiában magasabb pozíciót betöltő jógycerek elismerik egymást, mégis igyekeznek kisebbiteni a másik tekintélyét, ha etnikailag különbözöként érzélik. Amikor két „menő” romungró mellől elköltözött egy alapvetően szintén jógycereknek tartott oláhigány elítelt, a zárkában maradók „menekülésről” beszéltek: *„Nem tudta kinőni magát közöttünk. Oláhigány módra siránkozott örökké, hogy így a családom, úgy a kisfiam, amit nem bírtunk, nem akartunk bereccsenni. De a lényeg, hogy itt nem adhatta úgy elő magát. Bármilyen sztoriba kezdett is bele, azonnal leoltottuk. Aztán jobbnak látta, ha átköltözik máshová.”* Az oláhigány férfi viszont azt állította, hogy egyszerűen az unokatestvéreivel akart együtt lenni. Az eltérő etnikum miatt gyakran kialakuló távolságtartás lehetett az oka annak is, amikor a – már említett – O. Károly azáltal próbált szoros barátságot kialakítani a szinten nagy tekintéllyel bíró H. Jánossal, hogy korábban vállalt oláhigány-identitásával szemben azt állította magáról, hogy romungró (ezzel ki is vívta a környező zárkák oláhigány fogvatartottjainak lenézését és haragját – a barátkozás után csaknem tettelegességig fajuló konfliktusok kezdődtek romák és magyarcigányok között: etnikai alapú csoportok szerveződtek egymás ellenében, de a nyílt agressziót néhány költöztetés segítségével sikerült megelőzni).

A jógycerek nem egyszerűen azáltal csorbítják az eltérő etnikai identitását, domináns elítéltek pozícióját, hogy itt-ott kínos történeteket mesélnek róluk (például hogy „Tökölön buziskodott”, egy másik intézetben „becsiskult”, „vamzerkodott” és így tovább). Úgy tűnik, hogy magát a *fogvatartotti hierarchiát* is oly módon konstruálják meg és érzélik, hogy az önmaguk és a saját csoport számára megteremtse a kedvező pozíciókat. Egy expliciten kifejtett rendszer egy magyar elítelt tollából: *„Sokéves tapasztalatom alapján a kategóriák faji alapon töltődnek fel. A menők javarésze cigány. Ők itt látnak lehetőséget arra, hogy valamennyire elismertek legyenek. A való világban nem tudnak sikereket elérni. A börtönben könnyebben szerezhetnek bevételt: kávé, cigi, pozíciót. Az, hogy néhány évet le kell még ülni? Nem számít! Nekik a hazugság, az áruság, a rokonok és a barátok kihasználása zsigerből jön. [...] A jógycerek hasonlóan erősek, sőt néha erősebbek a menőknél. Csak más a mentalitásuk. Szerényebbek, magukat megvédik, ha kell, és másokat sem piszkálnak. A mostani menők viszont, főleg, akik magukat annak hirdetik, álmenők. Ordibálnak, egy-két gyengébbet megpofoznak, de az igazi menők közelében visszább vesznek persze. Ilyenkor szoktak hazudozni és megverni a gyengébbeket. [...] Sose voltam menő. Nem vagyok ilyen beállítottságú. A jógycerek közé sorolom magam.”*

Az idézet alapján kirajzolódó tipológia értelmében a „menők”, akik java-részt cigányok, lényegében „álmenők”, a szerző pedig náluk jóval többre tartja a „jógyerekeket”, ahová önmagát is sorolja. A „menő” és a „jógyerek” általa adott jellemzése azonban többé-kevésbé megfeleltethető a cigányokról és a magyarokról kialakított, nem romáktól származó sztereotípiáknak: a romák impulzívok, áruért mindenre hajlandók, másokkal szemben szadisták és így tovább, míg a jogyerekeket egyfajta hősiesség, intelligencia és a gyengébbek védelme jellemzi.

Cigány fogvatartottak hasonlóképpen szívesebben címkézik „jógyereknek” magukat: a „menő” minősítéstől annak pejoratívává vált jelentéstartalmai miatt a legtöbben ódzkodnak²⁴. „*A jogyereknek van vére – írja egyikük –, bevállalja a dolgokat, nem rohan egyből a nevelőhöz. Van a szinten egy másik romungró gyerek, akit tisztelnek. Ennek a zárkájában nincs olyan, hogy valaki nem eszik vagy nem cigizik. Igaz, hogy más zárkákban megcsinálja a balhéit, megszerzi, ami kell, de a saját zárkája jól él, és ez a lényeg.*” Egy másik romungró elítélt hasonlóképpen vélekedett a jogyerekségről: „*Magyarban is van egy-két tüttöképes, bevállalós gyerek, de azért az igazi jogyerek közelében összebb húzzák magukat. Nincs vérük, csak akkor állnak ki magukért, ha áll mögöttük valaki. Nem mernek elmenni a végsőkhöz, ha nem érzik a saját erőfölényüket. Van bennük valami megtorpanás. A cigányoknál ez nem így működik, és ettől jogyerekek. Hogy lesz, ami lesz, nem szarják össze magukat, csak mennek előre.*”

A rabhierarchiát érintő legszembetűnőbb különbséget a kategorizációs folyamatokban érhetjük tetten: a domináns magyarok egy része a higgadtabb, kevésbé erőszakos stílusú érvényesülést tiszteli, és ezt „nem cigány” karakterisztikumnak tartja. A roma jogyerek viszont úgy vélik, hogy a helyzetek azonnali megoldása és a rettenthetetlenség kimutatása a célra vezető, ezt pedig „cigánystílusnak” vagy „cigányvérnek” nevezik²⁵. A „cigány” címkét fel

24 Fiáth Titanilla: Jogyerek a börtönben. *Café Babel*, 2009/58.

25 Természetesen előfordulnak olyan esetek is, amikor a saját csoport egyik tagja nem felel meg a sztereotípiának; ilyenkor a vélekedéseket megfelelő, alsóbb szintű kategóriák kialakításával lehet árnyalni. G. Károly például a következőket mondta egyik zenészcigány zárkatársáról, Gy.-ről, akit alapjában véve a barátjának és jogyereknek tart: „*Idegesítő, ahogy röhög mostanában, főleg, amikor füvet szerez, és csapkodja a lábát. Sokszor túlozkodik mindent, ami B.-re (egy másik zenészcigányra – F. T.) is jellemző volt. Egyszer L. (aki ugyancsak romungró – F. T.) megkérte B.-t, hogy írjon egy levelet a régi asszonyának. Erre B. mindenféle nagy dolgokat beleírt, hogy telesírom a párnámat utánad, ilyen oláh cigányos nyavalygós stílusban. L. kiakadt, hogy azt fogja gondolni a felesége, hogy buzi lett a börtönben, és velem íratta meg végül, mert tudta, hogy én korrekten, normálisan csinálom meg. Szóval Gy. egyre szemtelenebb, sokat gyógyiszerezik. A múltkor is beszólt valamit L.-nek, de úgy motyogott, hogy alig lehet érteni. Felkérdem, azt mondja, csak viccelt. Hát, én az ilyen viccet nem szeretem, ahogy ezt az erőltetett röhögést sem. Ez a kamuromungró stíl, amikor nagyra vagyunk azzal, hogy zenészcigányok vagyunk, fölénykedünk, tisztára, mint az ócék.*”

is kínálják időnként a „zsvivány magyaroknak” (még akkor is, ha ettől függetlenül számon tartják és konfliktushelyzetekben ki is játsszák a magyarok *másságát*). A „cigány” és az „impulzív módon szabályszegő/erőszakos” ily módon való azonosításának veszélyeiről korábban már írtam: az eredmény a romákról kialakult sztereotípiák nehezen megváltoztatható, makacs jellege (hiszen aki a börtönben „bevállalós”, az az etnikai hovatartozásától függetlenül „cigány”, így viszont definíciószerűen felülírhatatlan az „agresszív, menősködő” cigányokról kialakított kép).²⁶

Köcsögök, csicskák, vamzerok

Miután a felügyelők megtaláltak néhány mobiltelefont a szinten, és a birtokosaikat fogdába helyezték, egy sötét hajú, barna szemű fogvatartottról, aki korábban jogyerék hírében állt, elterjedt, hogy vamzer (állítólag azokat a telefonokat, amelyeket ő maga adott el a társainak, később jelentette a felügyeletnek). „*Na, kijött az oláh-cigányvére!*” – kezdték mondogatni az emberek, noha korábban sohasem kérdőjelezték meg az illető – saját maga által is kinyilvánított – magyarságát. „*Áruló, akiket én ismertem, majdnem mind cigányok voltak*” – írja egy nem roma fogvatartott, amiatt érdekes, mert egy másik írásában elmeséli, hogy egy magyar elítélt hogyan kotyogta ki egyik közös „okosságukat” a romáknak. Korábban, amikor először hallottam nem cigány fogvatartottaktól a „vamzerség” és a „roma származás” összekapcsolását, rákérdeztem, hogy vajon nem a cigányok jelentős börtönbeli számaránya állhat-e a vélekedéseik hátterében (azaz talán amiatt észlelik úgy, hogy a romák között több a besúgó, mert egyszerűen többen vannak a cigányok, vagy legalábbis a börtönön kívüli létszámukkal összevetve nagyobb arányban vannak jelen a bv. intézetekben, és a nem roma származásúak számára feltűnőbbek is). Később rájöttem, hogy értelmetlen efféle statisztikákkal kísérleteznem: ha a „cigány” besorolás pusztán a vamzerkodással is kiérdemelhető, akkor természetes, hogy jóval több roma informátorral találkozunk, mint nem romával.

Mindennek természetesen a fordítottja is előfordul, ha a saját csoportról van szó: amikor *I. Lászlót*, egy sokak által „vamzerként” számon tartott

²⁶ Ezzel kapcsolatban írja egy a cigányok iránti ellenszenvének nyíltan hangot adó fogvatartott: „*Ma-napság a fiatalok körében már menő cigánynak lenni. Bedállnak a bandájukba, felveszik a stílust, hízogatják a gyengébb magyarokat, le is tagadják, hogy magyarok.*” Ebben az esetben természetesen megint a „cigánysztereotípiá” hízik, hiszen a fogvatartott nem azt a következtetést vonja le, hogy gyakran a magyarok is erőszakosak, és bántják a gyengébbeket, hanem hogy „ezek már elcigányosodtak”.

zenészcigány fogvatartottat megpróbálta behelyezni a nevelő Z. zárkájába, azok nem akarták fogadni, mondván, hogy „az övék oláh cigányzárka”. Amikor rákérdeztem Z.-nél, kiderült, hogy két oláh cigány, két romungró és egy magyar férfi lakott ott. Z. számára ebben az esetben az „oláh cigány” inkább ‘megbízható, nem vamzert’ jelentett. Később, amikor annak okairól érdeklődtem, hogy vajon miért mondják magyarok és romungrók egyaránt, hogy az oláh cigányok között sok a vamzer, a csoporton belüli újabb kategóriák létrehozásával magyarázta a jelenséget (ezzel egyben el is távolította magától az áruslás vádját): „Lehet, de ez inkább a vidéki romákra jellemző, akik hagyományörzők, nem olyan kemények, nincsenek hozzáédződve a bűnözéshez, és félnek. Ránk pestiekre ez nem igaz.” Egy másik roma férfi, K. Gusztáv állítása szerint „az oláh cigányok tisztelettudók, udvariasabbak, finomak, talán asszonyosabbak is. Inkább kidumálják magukat a szar helyzetekből, nem annyira agresszívek. Talán a nagy szájuk miatt nevezik vamzernak őket a magyarok.”

A besúgókon kívül a nem cigányok a többi, alárendelt szerepet is gyakran kapcsolják a romákhoz: „Csicskák és köcsögök nagy része szintén cigány: a szegénységükből is adódó testi-lelki fejletlenség miatt gyengék.” Kérdés persze, hogy mit észlelünk „gyengéségeként”. P. Márk, egy érettségizett magyar fiatalember például elveszítette a munkáját az üzemben, és a nem dolgozók körletére került. A zárkában három, több fegyelmi fenyítéssel is bíró, erőszakosabb cigány elítélt volt, akik a legtöbb megnyilvánulását valamelyik alárendelt pozícióhoz köthető viselkedésforma jeleként interpretálták. Eleinte azt gondolták róla, hogy „nem ütőképes”. Később, miután a konditeremben látták viszonylag nagyobb súlyokkal erősíteni, felvetették, hogy „megjártssa magát”. Hosszú haja és gyermektelensége miatt a „homoszexuális” bélyegét sütötték rá. Amikor a megengedettnél rövidebb időt töltött a beszélőn, ahol a nagymamája halálhírét közölték vele, kitalálták, hogy az operatív tiszteknél árulkodott, illetve hogy inkább félbeszakítja a látogatást, csak hogy ellenőrizze a többieket, nem lopták-e el a csomagját.²⁷ Amikor nem akart a halálesetről beszélni, piszkálni kezdték, hogy a hallgatásával „bereccsenti a zárkát”, amikor viszont mégis belefolyt a társalgásba, ismét megvádolták, hogy nem mond igazat, mert ha valóban elveszítette volna a hozzátartozóját, nem tudna ilyen lazán sztorizgatni lényegtelen apróságokról. Ha elővett egy tusfür-

²⁷ Hasonló vád engem is ért már. Az egyik csoportfoglalkozáson filmet vetítettem, és a táskámat mindvégig az ölemben tartottam. Később megtudtam, hogy a viselkedésem egyes résztvevők szemében „a cigányoktól való félelemnek” tűnt, és mivel annyira „szorítottam” a táskát, azonnal „rasszistának” bélyegeztek.

dót vagy egy hajbalzsamot, tapintatlannak nevezték, mert nincs tekintettel a szegényebbekre, akiknek nem telik márkás holmikra. Felajánlotta, hogy a társai is nyugodtan használhatják a tisztálkodási szereit, akkor viszont gyávává és őszintétlenné vált a szemükben, hiszen „csak félelemből jótékonykodott”. Márk rövidesen egy másik börtönbe szállíttatta magát, mert képtelen volt elviselni, hogy a legártalmatlanabb tettei is a róla mint „csicskáról”, „melegről” vagy „vamzerről” kialakított képet erősítették.

Amellett, hogy az eltérő etnikumokhoz tartozók gyakran alárendelt pozíciókkal kínálják meg egymást, időnként ezeknek a szerepeknek az elfogadása lesz a sikeres beilleszkedés záloga. A jógyerekekkel kapcsolatban már idézett G. Károly például, aki igyekszik kisebb-nagyobb negatívumokat találni a domináns magyarok viselkedésében, csak hogy visszavonhassa tőlük a „jógyerek” címkét, a „tiszteletudó magyar kisgyerek” kategóriájába tartozókkal, azaz a hozzá képest szubmisszívebben viselkedő nem cigány elítéltekkel képes afféle atyáskodó, nem ellenséges kapcsolatot kiépíteni. *A Géza egyedüli oláh cigány fogvatartottként viszont azáltal vívta ki a többi dropprevenációs jóindulatát, hogy sűrűn rájátszott a „primitív, buta cigány” prototípusára, és a bohócszerep vállalásával el is fogadta a rá osztott pozíciót. Nem vált ugyan domináns figurává a közösségben, de a humorérzéke miatt kedvelték, szívesen osztozkodtak vele, és kiálltak mellette, ha más zárkák lakói próbálták megsérteni. K. Ferencet, egy oláh cigány fogvatartottat ugyancsak „haverként” fogadnak el a romungrók: „Volt egy verekedés a sétatudvaron – mondta egy zenészcigány elítélt. – Feri ott volt végig, de habiszi semmit sem látott. Már az örök is kijöttek, leállt az egész bunyó, akkor kezdett csak hőzöngeni, hogy ki bántotta a testvérét. Hogy mindjárt megöl mindenkit. Én csak röhögtem rajta. Nem nézem jógyerekeknek, de problémám sincs vele. Diló. Tegnap is dobtam le kaját neki.”*

Edward Bunker, az amerikai börtönirodalom egyik legjelesebb képviselője önéletrajzi írásában²⁸ részletesen beszámol arról, hogyan vált egyre kiélezettebbé az amerikai börtönközösségekben a gangek közötti háború (azaz hogyan fokozódott odáig a helyzet, hogy míg az ötvenes években lehettek fekete barátai a börtönben, addig egy-két évtizeddel később már maguk a fehérek bántalmazták volna, ha egy más rasszhoz tartozó elítélttel egyáltalán szóba áll): „*A fehér elítéltek is kikérték maguknak, hogy neonácikként, a fehér felsőbbrendűség hirdetőjeként vagy helyi bajkeverőkként hivatkozzanak rájuk. Rengeteg, a rasszizmus miatti háborúskodás tört ki a San Quentinben*

²⁸ Edward Bunker: *Education of a Felon. A Memoir.* St. Martin's Griffin, New York, 2001

akkoriban. A fajokkal kapcsolatos paranoia annyira eluralkodott, hogy valódi provokációra nem is volt már szükség egy-egy gyilkossághoz.”

Hazai börtöntapasztalataim azt mutatják, hogy annak ellenére, hogy Magyarországon jóval kevésbé kiélezettek a különböző etnikai csoportok közötti nézeteltérések, az egymásról kialakított vélekedések könnyen polarizálhatók – ami viszonylag rövid idő alatt vezethet konfliktusokhoz és agresszív megnyilvánulásokhoz is. Annak érdekében, hogy ne alakulhassanak ki etnikai alapon szerveződő, stabil gangek, fenn kell tartani a heterogén zárközösségek, munkahelyek és iskolai osztályok jelenleg működőképes gyakorlatát az intézetek falain belül. Az egymásról szerzett közvetlen tapasztalatok azonban megfelelő értelmezési keretek híján könnyen a negatív irányú sztereotípiaképzés malmára hajthatják a vizet (lásd például a börtönhierarchia etnikailag erősen színezett észleléséről mondottakat, ahol a saját, etnocentrikus szempontok alkalmazása a kategorizáció során az ingroup erősen pozitív, míg az outgroup leértékelt észleléséhez vezet). A zárt intézetekben működő csoportfoglalkozásokon kiemelten fontosnak tartom az etnicitás kérdéskörének és az ezzel kapcsolatos tapasztalatoknak a megvitatását – mindez azonban csak akkor válhat működőképes gyakorlattá, ha a börtönön kívüli társadalomban is megkezdődik az előítéletek csökkentését célzó, illetve az interetnikus kapcsolatok kialakítását elősegítő párbeszéd.

IRODALOM

- Barth, Fredrik:** Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio*, 1996/1.
- Bunker, Edward:** Education of a Felon. A Memoir. St. Martin's Griffin, New York, 2001
- Douglas, Mary:** A két test. *Magyar Lettre Internationale*, 1995/18.
- Eriksen, Thomas Hylland:** Etnicitás és nacionalizmus. Gondolat Kiadó, Budapest, 2008
- Feischmidt Margit:** Megismerés és elismerés: elméletek, módszerek, politikák az etnicitás kutatásában. In: **Feischmidt Margit (szerk.):** Etnicitás. Gondolat–MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2010
- Fiáth Titanilla:** Jógyerekek a börtönben. *Café Babel*, 2009/58.
- Hewstone, Miles – Stroebe, Wolfgang – Codol, Jean Paul – Stephenson, Geoffrey M.:** Szociálpszichológia. KJK, Budapest, 1995
- Horváth Kata – Prónai Csaba:** „Retkesek” és „kényesek” között. Egy magyar cigány közönség tisztasági szokásairól. *Café Babel*, 2000/38.
- Irwin, John:** The Felon. University of California Press, Berkeley, 1990
- Papp Gábor:** A prizonizációs jelenség elméleti háttere – kritikai megközelítésben. *Börtönügyi Szemle*, 2009/2.

Phillips, Coretta: Ethnicity, Identity, and Social Relations in Prison. Economic and Social Research Council, 2008

Stewart, Michael Sinclair: Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon. T-Twins Kiadó, Budapest, 1993

Szuhay Péter: Akiket cigányoknak neveznek: akik magukat romának, muzsikusnak vagy beásnak mondják. In: **Reisz Terézia – Andor Mihály (szerk.):** A cigányság társadalomismere-
te. Iskolakultúra, Pécs, 2002 [Iskolakultúra-könyvek 13.]

Wacquant, Loïc: Deadly Symbiosis: When Ghetto and Prison Meet and Mesh. *Punishment & Society*, vol. 3, no. 1, 2001